

ERDÉLYI MÚZEUM

XII. kötet.

1895.

III. füzet.

A mongol császárság története.

(Első közlemény.)

Bevezetés.

Midőn a világ legnagyobb birodalmának alapját megvető személységnek, Csinggisz kánnak és 10—11 ősenek történetét az 1646-ban Pekingben készült hivatalos mandsu fordítás után az »Erdélyi Múzeum« olvasóival megismertetni jónak véltem: mindenkép szükségesnek láttam a magyar fordítást, a mely tudtomra Európában az egyedüli, bevezetéssel látni el. A mely bevezetésben szólnom kell Csinggisz kán népének minőfajúságáról, e nép történeti irásáról és végül arról, miért érdekel minket e történeti részlet.

A magyar nemzet apraja és nagyja előtt ismeretes a kutyafejű Tatar név. A Tatar nevet viselte eredetileg a Csinggisz kán népének egyik törzse, a melyből valónak tartották magát a hódító is, de a mit a kérdéses történeti mű nem igazol. Maga az egész nemzet, a melynek a Tatar törzs csak egy piczi részét tette, Mongol nevű.

De kik a Mongolok?

A csaknem 44 millió négyzet kilométer területű Ázsia legnagyobb részt nomád életfolytató lakói, legalább is 4 millió □ km. területen 5 millió lélekszámmal.

E számba beleértem természetesen a mai Mongolország határára kívül Sziberiában és Mandsu-országban lakó Mongolokat is. De már az Al-Volga és Don közt élő $\frac{3}{4}$ milliónyi Oirat-Mongolokat (Kalmik népet) és az Afgan-ország határára még létező Hazara törzset csak megemlítem.

E számos törzstű, de meglehetősen azonos nyelvű és típusú nemzetet, a mint tudva van, a nyelvészkedni nem szerető néprajz-írók úgy tekintik, mint az emberiség egy nagy részére nézve a fajjelleg legeredetibb viselőjét. Én az elfogulatlan nyelvészekkel egyér-

telemben a Mongolokot a legalább is 150 milliót tevő igazi turáni nyelvű népcsalád egyik *önálló ágának tartom*; de az egész népcsaládra nézve egyedül eredeti minta-típuszúl venni nem lehet, a mint Caldwell tamul püspök is mondotta a tamul-féle népek típuszáról beszéltében. A néprajzi írók helytelen fölfogásának következményét már a Nipponok minő fajúságáról tartott fölolvasásomban kimutattam. (L. Erd. M. 1894. nov.) Azt is már több ízben indokoltam, hogy miért nevezem én *Turáni*-nak azon népcsaládot, a melynek a Hún-Moger nemzet is egyik önálló ága. De az ismétlés e tekintetben még mindig nem fölösleges, nem a Gulliver lagadoi Akademiája systematikusainak megtérítésére, hanem az olyanokért, a kik nálam levélben azután kérdezősösködnek, mikor lesz már vége a zürzavarnak, a melyet a magyar nemzet eredetére nézve a nemzeti hagyományt fitymáló finnista és turcista két nyelvész párt teremtett.

E kérdezősösködőknek ezennel azt mondom, hogy minden zavar megszűnik, mihelyest az intéző körök informálva lesznek, hogy az egy jövevény érdekei miatt a magyar nyelvtanulókra erőszakolt 8 éjszaki didbáb nyelv gammatikája nem az a magyar nyelvre nézve, a mi a goth nyelvtan a germán nyelvekre, vagy a mi az ó-szláv a testvér szláv nyelvekre nézve. Már pedig azt józan észszel ma senki, de senki sem állíthatja, hogy a magyar és finn-yugra nyelvek közti viszony olyan volna, mint az eme nyelvek közti, mert nem testvérek, nem egyágúak ezen nemzetek.

Ha pedig az intéző körök belátni nem akarják, megérjük, hogy Csaszlauból kell importálni magyar nyelvtanárokat, a mi a kényszerű finnező czéh érdekeinek megfelelhet, de nem a magyar nemzetének.

Az egyik főbb ok arra nézve, hogy én a *Turáni* s nem az *Ural-Altaji* nevezést használom, az, hogy az Ural hegy lehet ásványokban gazdag, s jó bundabőrt adó maczkók is lehetnek ott nagy számban, de már az ott lézengő turáni néptöredékek minden maczkó-legendájuk daczára is mind számra, mind nyelvre nézve a Turánság 150 milliót tevő többi ágaival szemben semmit-mondók.

Azt is tudjuk, hogy az Ural hegy két oldalán lakó finn-yugra népek is délről nyomattak éjszakra. Az Altaj hegyben létező mandsutungur, mongol, török-tatár törzsek is csak töredékek, s ha a XV. század végeig még magyar ágú töredék otléte bizonyos is, a mint később látjuk, mégis a Turánság ős fészkeül nem tekinthető, hisz a Himalaya lakható vidékén még maig is van *Meger* (Magar) és *Hun* töredék.

A második főok az, hogy azok, a kik az Ural-Altaji elnevezést divatba hozták, sem az igazi turánság mivoltát, sem annak főbb ágait nem ismerték s így nem kívánhatják, hogy a nagy Turánságot az ő nyomorú zacskójukba beleszorítsuk.

Hogy mikor képezhették a mai Turánságnak alább elészámlált*) egyes önálló ágai egy egységes nemzetnek testvér törzseit, azt ki tudná megmondani, valamint azt is, hol volt a kezdetleges Turáni családnak bölcsője! De hogy az önálló ágak közös tanyája egykor Ázsiának azon része volt, a melyet délen a Hoanghó folyó, éjszakeren a sarkvidék, keleten a Sárga-tenger, nyugaton a Kaspi-tenger és Iran vagy a Zendföld határolt, azon kételkedni nem lehet, mert Ázsia eme része ma is jobbára turáni népek lakhelye.

A természetből nomád népek számára szánt eme területnek déli szomszédja a kínai nép, a nyugati pedig az Iran vagy Zend népe volt. A kínai nép az ő történetét K. e. 2950 év előtt kezdődöttnek tartja s a 60 éves cyclusok elsőjét a 2400-adik évre teszik; a nyugati szomszédnak, a Zend népnek története K. e. 2234-edik évig érne vissza!

Tekintve, hogy az egyiptomi nép 30 királyi családjának az elsőjét *Mena* királlyal K. e. a 4400-adik évvel kezdődőnek veszik; s tekintve, hogy Charles Lyell az emberi nem korát 100 ezer évre teszi, a Turáni népek két szomszédjának említett történeti korát csakugyan nem tarthatnók túlzottnak. Csakhogy ha a kipécézett történeti kezdettől fokozatosan lefelé akarunk szállni, úgy találjuk, hogy századok, sőt ezredek üresek. Ez olyan, mintha valaki azt mondja, hogy emlékszik születésére, mint az egyszeri töröknek szólni kezdő fia, életének 1, 2, 3-adik évére is emlékszik, de már 5, 7, 9 stb. egész 21 éves koráig a vele történekről mit sem tud. Hogy az emberi nem csakugyan régi, azt elhiszem; azt is elhiszem, hogy bizonyos keményhatású események emléke, kivált letelepült népeknél, írás nélkül is monda alakjában sokáig megmaradhat, a mit aztán az írástudó utódok egyike másika a maga képzelő tehetsége szerint írásba foglal. De már az ilyen történetnek legfőlebb csak a

*) Tamil (50 millió), Nippon 42 m. Hun-Moger 8 m. Koreai 14 m. Mandsu-Tunguz 10 m. Mongol 6 m. Török-Szaka 20 m. Finn-Yugra (8 nemzet) 5½ m. Szamoyed? Himalaya Hún? Himalaya-alatti Magar? Vayu? Newar?

magva jöhet tekintetbe. Ezért Egyiptom népén kívül a többi letelepült népnél a keresztyén idősámítás előtti 6—7 századot megelőző időből történetírásról alig lehet szó. Ezt igazolja az is, hogy az oly régi írástudó kínai népnél is a biztosabb történetírás K. e. csak egy pár száz évvel kezdődik a *Han* dynastiával. A mit az előbbi korból az éjszaki nomád szomszédokról tudnak, alig egyéb, mint az, hogy nomád életet folytatnak, verekednek egymás közt, vagy több törzs egyesülve be-beütnek a kínai népre.

Ha mástél század előtt, midőn a francia Deguignes a kínai évkönyvek után összeállította a »Hunnok története« című művét, a Turáni népcsalád egyes ágainak nyelve annyira ismeretes volt volna, mint ma: úgy bizonyosan műve első kötetének 123. lapján nem azt mondotta volna, hogy »Kína éjszaki határánál lakott régen egy híres nemzet, a melyből valók a Hunnok, Törökök, Mongolok, Magyarok és Tatórok (= Mandsuk), hanem azt, hogy a fönt elszámolt turáni ágak legtöbbjei K. e. 1000—1500 evvel még együtt éltek a marhatenyésztő, kósza életet. Mert a kínai nép által legjobban ismert Hunn (*Hiungnu*) nép biztosabb története K. e. 216 évvel kezdődik; a Nipponoké K. e. 600 (?); a Tamuloké K. e. 450 (Pandiyá dynastia); a Koreai népé K. u. az első században; a Kao-Kiu (Kaoce) Törököké K. u. 386; a Mandsuké K. u. a VII. században (Bokhai dynastia); a Mongoloké Csinggisz kánnal (K. u. 1167).

Ezek után számbavéve az egymástól ma oly iszonyú távolságra lakó ágak nyelvtani és szótári egyezését, nem tudok mást gondolni, mint azt, hogy a Turánság egyes ágainak szétvállása nem lehet olyan mesésen régi dolog.

Hogy a Finn-Yugra és a Török ágak jöttek legkorábban *iráni* s talán semmi befolyás alá, azt emez ágak nyelvtana is mutatja.

Ezek után áttérhetünk arra, miként keletkezett a történeti mű, a melynek fönt jelzett részletét magyarra fordítottam. Alig helyezkedett el a kínai trónon a jelenlegi Cs-hing nevű Mandsu-kínai császár elsője Suncsi s már minisztereinek tanácsára kiadta a parancsot a Kína felett uralkodott *Liao*, *Arany* és *Mongol* dynastiák történetének mandsu nyelvre fordítására, hogy a fiatal hódító nemzet a régiek jó és rossz cselekedetéből okúljon. A legterjedelmesebb a mongol császárság története, mert 600 füzetet tesz, míg

a más két uralkodó családé csak 300—300-at. Fájdalom én csak a főt érintett kezdő részlettel rendelkezem.

Hogy a 600 füzetes mandsu fordításnak az eredetije kínai és nem mongol nyelvű, azt látjuk a rövid bevezetéből, a hol a kínai mű értelmezőjeitől két kínai nyelvű hivatalnok van megnevezve. De hogy maga a kínai mű eredetileg mongol nyelvű adatok után készült, onnan tudjuk, hogy az 1866-ban Palladius orosz archimandrita által lefordított *Yuan cs-hao pi-si* (A mongol dynastia hivatalos története) című történeti műnek eredetije is mongol nyelvű ujjur (szyriai nestorianus) betűkkel írva és Csinggisz kán utóda *Ögedei* (Oktai) alatt 1240 ben a Kerülen folyó mellett tartott mongol nemzeti gyűlésen lett befejezve. Ezen orosz sinologus (kínai nyelvismérő) később eme munkának olyan bővebb kiadását is megtalálta, a melyben a kínai fordítás mellett az eredeti mongol szöveg kínai fogalomjegyekkel van írva. Ebből azt látjuk, hogy a Mongolok a szyr nestorianus papok által készített 14 betűből álló hiányos ujjur írás mellett a kínai fogalomjegyírást is használták. Sőt meglehet, hogy a hún-székyely írással a legtöbb jegyekben egyező Jeniszej vidéki rovásírást is ismerték, mert az utóbbi években éjszaki Mongolországban is találtak rovásírást. Ezért ha e mandsu fordítású történeti műben azt olvassuk, hogy Csinggisz kán fiait az ujjur nyelvre és írásra taníttatja, nem azt jelenti, hogy a Mongolok előbb semmiféle írást sem használtak, hanem csak azt, hogy a szyr-török írás 14 betűje alkalmasabb volt a török nyelv írására, mint a hangdúsabb mongol nyelvre.

Hisz nemcsak ujjur törzsű keleti törökök fogadták el a nestorianus keresztyénséget, hanem mongol törzsek is, a mint a *Keredi* nevű mongol törzsnek *Wang* (király) nevű kánjáról Marco Polo után elterjedt mese is mutatja, a mely szerént eme törzs fejedelmének egyesített kínai és mongol címéből Wang-kán (Uankan)-ból *Juan* (János) papot vagy pópát csináltak. Mellesleg megjegyzem, hogy én eme hatalmas mongol törzsnek *Keredi* nevét, a mint a mandsu fordítás adja, helyesebbnek tartom az arab írás által elferdített *Keraiit* alaknál.

Ezért egyik-másik láma-papnak tulajdonított mongol írás föltalálása alatt a 14 betűs ujjur írás többé-kevésbé módosítását kell értenünk. S a W. Radloff-léle Kudatku Bilik bevezetésének 86.

lapján adott Klaproth azon állítása, hogy Csinggisz utódai az ujugur írást a mongol nyelvre nem használták, alap nélküli, mert a Csinggisz kánnak 1219—1220-iki győzelmének emlékére állított, neresinszki kő felírata mongol nyelvű szyr-török betűkkel.

Mindebből az látszik, hogy a Mongolok igyekeztek mindazt följegyezni és följegyeztetni, a mi még a nemzeti hagyományból meg volt. Azt is tudjuk, hogy a mongol kánok hadjárataik alkalmával a legtávolabb országokba is kínai mérnököket és tudósokat vittek magukkal. Így Batu-kán Magyarországról is csináltatott egy kínai térképet, a melyet Bretschneider közölt (Notices of the mediaeval geography and History of Central and western Asia etc.) művében.

Reánk nézve pedig azért tartom érdekesnek a történeti részletet, mert abból láthatjuk, hogy a vadság jelképeül emlegetett Csinggisz kán nyugati kortársait minden jó oldalról fölülmúlta: láthatjuk, hogy a nőnem a mongol népnél mindjárt kezdetben nyilvánosan szereplő elem volt s ma is a mongol nő bír legtöbb tekintéllyel csaknem az egész keleten; megtanúljuk abból, hogy a régi történetünkben szereplő viz-tisztelet, fehérló áldozat stb. a Mongoloknál is meg volt. De a mi főfontosságú, az, hogy Csinggisz kán több ízben hadakoz egy az Altaj-hegy délkeleti oldalán tanyázó *Meyer-it*, *Meger-it* (mongol többes alakú név) nevű törzs népével, a melyet gróf Kuun Géza »A magyarok első nyoma az Altaj őshazában« című fölolvasásában a *Moger*, *Meger*, tehát a magyar nemzet maradványának tart.

Azon tény, hogy a magyarok nyoma nemcsak a *Meger-it* néptörzs által, hanem a hún-magyar rovásírás által is éppen beér Mongolországba, én a Hún-kérdés eldöntésénél fontosnak tartom, mert a Hun-Moger testvériségről szóló nemzeti hagyományunkat támogatja mindkettő.

Én ugyanis a Hún-kérdést még eldöntetlennek tartom s fogom tartani mindaddig, a míg az elbírálásnál a mi nemzeti hagyományunkat és nyelvünket kellő méltatásban nem részesítik. S hogy a bevezetésben e fontos kérdést előhozom, azért történik, mert az idáig hozott féloldalú vélemények legtöbbje a *Hún-ok* (v. Hunn-ok) nemzetiségét a Mongolokéval vagy azonosnak, vagy rokonnak mondja. A francia Deguignes nézetét láttuk; J. J. Schmidt mongol nyelv-tudós és Jakinf orosz szerzetes mint mongol és kínai nyelvismerő

a *Hiungnu*-kat egyenesen a mongolok elődeinek tartja. A francia történetíró A. Thierry a »Húnok« című művében, befolyásolva a finnisták systemája által, a Húnokat finn-török-mongol népvegyületnek mondja. Az egykönyvű emberek (homines unius libri), azok t. i. a kik a török-tatár nyelveken kívül az egész Turánságban semmit sem látnak, a Húnokat tisztán töröknek tartják és kürtölik. Ezek egyike W. Radloff muszka-német turcista, a ki a Kudatka Bilik (keleti török nyelvemlékek) című munkának bevezetésében a keleti törökség uigur törzseinek On-Uigur (tiz Ujgur) nevét a kínai évkönyvek *Hiungnu*-jával is, de még a nyugati, s különösen görög írók *Ounni*, *Onni*-jával is azonosnak veszi s így a Hunn-okat tisztán keleti törököknek állítja. Sőt hogy a budapesti Akadémia nyelvészei által finnek decretált magyar nemzet »Hun-ug-ar-us« (kettős többes képzővel, *ok*, *uk*, *ar* régi magyar, tamill, mandsu, török többes képző) neve is megfejtést kapjon, a keleti török Onuigurok által leigáztatja az Al-Volgánál lakó tiszta finn (!?) nyelvű Mogereket s onnan nyugatra vezeteti. Mégis kár, hogy a kétszeresen sógor csak Finn-cseremiseket, Csuvas-törököket, meg szegény Tatárokat látott s hogy a Turánságot egy nyelvből ismeri! A Nagy-Magyar alapította budapesti Akadémia pedig mégis csak érdemel valamit a nagyszerű eredményért! Hisz annak finnezőji támadták meg a nemzeti hagyományt, ők maguk sem tartván egy finn-ágú magyar nemzetet valamire képesnek. Ha a Hunnoknak csupán mongol vagy török-ágú voltát állító két ellentétes nézet közül kellene föltétlenül választanunk, én részemről mindenesetre a Mongol-Hún vagy Hún-Mongol nézetet választanám. Mert azon ténynek, hogy igen sok régi mongol törzs- és személynév mint: Bayan, Bayacsi, Bara, Barsza, Bátor, Bede, Bodo, Dobo, Kebe, Khaidu, (v.ö. Hajdu) Khos-ot, Szecsen, Taryan, Dzoltu, On vagy *Ún* (Csinggisz ősének törzsneve t. i. Hún) *Oniat* (Hunyad) stb. csaknem teljesen azonos alakban fordul elé a Székely-Magyar nemzetnél is, — hogy a nomád életre vonatkozó legtöbb székely-magyar szónak legközelebbi társai a mongol nyelvben láthatók, s hogy a magyar nyelv hangtana a mongol és mandsu nyelvével jobban egyezik, mint bármely közép vagy éjszaki turáni nyelvével, s hogy végre a nemzeti hagyomány a Hunokról mint ősök vagy testvérekről (Hun-or és Mog-or, mint két név régi többes képzővel) szól, mégis csak történeti okának

kell lenni. De mivel sem a mongol, sem a török ágnek nincs nemzeti hagyománya a Hunokkal való rokonságról, a Hún-Moger nemzetnek se mongol, se török ágúságát állítani józan észszel nem lehet, azért a föntebbi tünemények oka más kell hogy legyen. Tehát vagy az, hogy a Hún-Moger nemzet több törzse mongol águ volt, vagy az, hogy a Hún-Moger nemzet mint a nagy Turánság egyik önálló ága (két főtörzszel vagy mellékággal Hun-Moger) a Hoanghó folyónál egykor a kínai, mongol-mandsu és keleti török népek közt lakott, a honnan a kölcsönös hatás, hisz a magyar nyelvben elég szó van, a mely közös a kinaival. De ezen helyzetnél fogva kimagyarázható *Hún*, *Magyar* törzsek elszármazása is a Himalayába, érthető, hogy a déliindiai turáni Tamul-féle népek nyelve több közös elemet mutat a magyarhoz, mint a többihez.

A Hún-Moger nemzet nyugatra vonúltában érintkezett és kereszteződött a már korábban nyugatra jött és sok nem turáni kereszteződés folytán mindenkép kifordult Finn-Yugra népekkel s úgy állott elé azon káros hatás, a melynek tulajdonitom ige-rendszerünk összekuszált voltát. Eme nyugatra vonulásakor maradhatott az Altaj hegyekben a föntebb érintett *Meger-it* törzs. Abból, hogy a Hún-Moger nemzet több törzse mongol águ lett volna, a föntebbi tényeket, valamint azt, hogy a mongol nyelvben is van magyarnyelv hatás, magyarázni nem lehet s így csakis nemzeti hagyományunk tétele, hogy »*Hun-or* és *Mog-or* testvérek voltak« igazolható az én nyelvészetem szerint.

Én tölem lehet akárki finn-cseremis, vagy csuvas-török-tatár a maga szakálára, de nem a magyar nemzetnek, történetének és nyelvének rovására. A ki ezt akarja tenni, menjen és kérjen eme dibdáb népektől kenyeret! És most azon reménnyel zárom be ez ismertető bevezetést, hogy a mélyen tisztelt hallgatóságból senki sem lesz, a ki ezután ne szánakozzék azokon, a kik a magyar nemzetnek finn-yugra vagy török-tatár águ voltát vitató iratokat a magyar nemzet pénzéből fizetik és kinyomatják, mert annak annyi alapja sincs, mint volna olyan vitának, hogy a gorilla majom orangutang-e vagy csimpanz? ¹⁾

BÁLINT GÁBOR.

¹⁾ Megjegyzem, hogy a népneveket én tulajdonneveknek tartom s azért írom nagy kezdőbetűvel; más szókat is úgy írok, ha azokat hangsúlyozni vagy kiemelni akarom.

A fogarasmegyei oláhok építkezési- és lakás-viszonyai.

A kultura, mint valami hatalmas tengerár, beömlik lassacskán a legezárta helyre, a legfélreesőbb részecskéibe a vidékeknek. Magával ragad műveltséget, fejlődött ízlést, a mi átalakítja az igényeket, lerontja a megszokott viseletet, modort; új szokást, új igényeket, talán egész új életmódot teremt a régi, elavult helyébe. Valamint a tenger hullámai lekoptatják a kiálló szirteket, átalakítják a partok kinézését; kiegyenlítik az ellentéteket, s új szigeteket alkotnak a lekoptott részekből: ép úgy alakítja át a kultura is a népek szokásait, viseletét, építkezését, sőt nyelvét is. Általánosan elismert tény, hogy a közlekedési viszonyok legfőképen bírnak befolyással a terjedés irányára és gyorsaságára. Nehéz közlekedési viszonyok közt a kultura is lassan terjed. Az utak, ösvények mintegy esatornái a terjedésnek, melynek partjain leghamarább lesz érezhető, áldást hozó — de egyszersmind átalakító tulajdonsága is. Leghathatósabb terjesztői a vasútak, a mint azt számtalan eset mutatja. Egy pár év — úgyszólván — s a régi szokást, régi viszonyokat hiába keressük: elvesznek, elkallódnak. Fogarasmegye lakói most vannak azon ponton, mikor vasútja megnyitásával az átalakulás vagy arányokat kezd ölteni.

A nyugati rész, melyet vasút szel át, már hatalmas léptekkel halad, míg a keleti rész, hegyek által elzárva, elrekesztve, még csak most van a kezdet kezdetén, habár e terület is két oldalról vasút közé van szorítva, s így előre láthatólag az átalakulás itt is csak idő kérdése. Pedig ez alkalommal oly nyomok, vonások menének kárba, melyeknek egyrészt kulturtörténeti jelentőségük elvitáztatlan, másrészt napjaink egyik napirenden forgó kérdésének tisztázásához, — e népfaj eredetének megvilágításához — nagyban hozzá járulhatnának. E soroknak ép az lenne a célja, hogy néhány ilyennek felismert vonást, jelleget mint a régmúlt idők eddig megőrzött emlékeit, bizonyosságait tudomásra hozza és fentartsa.

A megye, nagyjában véve, két sor faluból áll, melyek közül az Olt folyó melletti *alsó*, a havasalyi *felső* jelzővel van ellátva, rendszerint a havasról az Oltba futó ugyanazon patak partján. Közbe ékelve néhol, részint a havas valamely előnyúló völgyében,

részint a két falutól oldalt van egynéhány község. Ez nagyjában, — mint említém, — a megye képe. A főközlekedési vonalak (országút, vasút) az *alsó* jelzőjű falvakat kötik, majdnem egyenes vonalban, össze. Ennél fogva, ha tipikus vonásokat keresünk, az *alsó* jelzésű falvakban ritkán találunk, ezekre leginkább a félre-eső havasalyi falvakban, a *sinkai* völgyben és a földrajzilag Brassó-megyéhez tartozó *törcsvári* járásban találunk.

Az első, a mi ily irányú szemlélés közben feltűnik, a lakóház sajátos építése, berendezése. A legfeltűnőbb azonban, hogy a lakóház utcára néző részén három ablak van. Ha Európa nyugati tájainak lakását nézzük, a legegyszerűbb pásztor kunyhótól a legszébb palotáig, a legéjszakibb szamojéd kunyhótól a legdélibb olasz villájáig hasonlóságot, rokonsági viszonyt sehol sem találunk, de nem találunk hasonlóságot az erdélyi részek más nemzetiségű — szász, székely — lakósaéhoz sem. A székely két ablakkal épít, a szásznál nincs határozott szám, néha kettővel, néha többel. E megye területén azonban a hármasszám annyira uralkodó, hogy ennek jellegzetes voltát nem lehet kétségbe vonni. A félre-eső falvak régi szalmás fedelű házai kivétel nélkül ilyenek, még a cserép fedelűek nagy része is; sőt nem ritka az országút mentén újonnan épült téglaház sem, mely e beosztáshoz még itt is ragaszkodik.

Ha az ilyenmű épületeket összehasonlítjuk, igen jól elválasztható, jól jellemezhető három *typust* lehet megkülönböztetni. Nevezzük a legegyszerűbbet, mint valószínűleg a legrégebbit is *alap-typusnak*, a falvakban látható kevésbé egyszerűt *fejlődött typusnak* s végre az újabb igényekhez alkalmazottat *új typusnak*. Természetes, mint minden fejlődésre képes és fejlődő dolognál, úgy itt is átmenetek, összekötő kapcsok is vannak. Sőt e kapcsok igen becsesek, mert csak ezek segítségével hozható szerves összefüggésbe az egész ilyenmű építkezés.

Az alaptypus lakóházai nem képeznek ethnográfiai értelemben vett falut, hanem szétszórva hegytetőkön, hegyoldalokon olyas szállás, tanyafélék csak közigazgatásilag soroztatnak együvé. Itt nem lehet tudni, hol kezdődik s hol végződik a falu. Ilyen közigazgatásilag egy csoportot képező hely a szép sinkai völgyben Almásmező (Pojana merului), Pesterea, Magura, s majd minden Törcsvárral szomszédos község.

Hajdan mikor ezen községek lakói nagy gyéren letelepedtek, e területeket erdő borította, ma már kopár legelő, emitt amott mívelve. Az akkori csekély pusztát nagyobbította irtással s ma legfennebb határfául áll egy-egy. Az ős telepes a hely megválasztásra, hová lakását építette, csak annyiban fordított gondot, hogy állatainak elégséges legelő-terület legyen körülte; időjárás, szél, vízközelléte, a szomszéd távolsága, — úgy látszik — mind nem jöttek

tekintetbe. Mert például a mostani lakosnak sok helyütt óráig kell leereszkedni a völgybe s visszamászni a hegyre, hogy szomját olthassa. Drágádolog ítt a víz, s nincs a félfőra távolságban lakó szomszédoknak sem.

Nem különben járt el az épület-anyag megválasztásában: épített kőből vagy fából, a mint épen kezeügyébe akadt; túlyomó a fa, minthogy ehhez legkönnyebben jutott, alapfala azonban — ha van — kő. A délre néző lakás két szobából áll, alaprajza téglalakú egyenközény. Könnyebbség kedveért nevezzük a foközlekedési vonal felé eső részt: *utczai rész*-nek, vagy a ház *előrész*-ének, az ellenkező véget: a ház *hátszobának*, a hosszabb részt, melyen ablak is van: *udvari résznek*, az ellenkező oldalát: a ház *hátszobának*. Természetes, hogy itt utczáról, udvarról szó sincs; a lakos maga sem ismerős e fogalmakkal s falvakban lakó nemzetségbelije is szlávól kölcsönzi ezek neveit (utcza = ulicza). A szobák közül az *utczai* oldalon levő a lakószoba, a másik csak pítvar. A lakószobának egy ablaka az udvari oldalra nyílik, az utczai részre egy, ritkán két ablak néz. Az utcza és udvari ablak közti sarokban van az asztal, ez a főhely. A szoba előrészének hátfelől oldalán az ágy, ha van. A hátsó sarokban a tüzelőhely. Az eddigiekben semmi eltérő, vagy különös nincs. Nagyjában megegyezik bármely nemzet szegényebb osztályának lakásával, hanem a többi már specialitás. Az így készült és zsuppal fedett házhoz még egy szakasz csatlakozik, vagy az udvari oldal, vagy a háti oldal felől, mely egy kerek likkal (ablak) néz az utczai rövidebb oldalon ki, alig dereng be rajta világosság. Legtöbbször a házfedel szarúfái lenyújtva szolgáltatják a fedelet, néha pedig világos udvarformát képezve nincs a fedél a házéhoz kapcsolva, hanem külön szarúfák, úgynevezett fél fedelet képeznek, melynek zsúpja kalodákkal van leszoritva. Ha az alig világított toldalékot vizsgáljuk, igazi rendeltetését alig találjuk ki.

Lakási czélra alakja, világítása, elhelyezése miatt sem használhatják, kamrául pedig, — ha ugyan szükség van ilyesmire — a pítvar szolgál. Mire való hát e toldalék? Mert valamilyes rendeltetésének lennie kell.

A feltett kérdésre megtaláljuk a választ, ha a lakosok foglalkozását tekintjük. Ma két fő foglalkozás van: a földművelés és az állattenyésztés. Lássuk ezeket sorra.

Általában mondva, vízszintes terület e tájakon nincs, mely legfőképen alkalmas volna a földművelésre. A lejtőségnek sok foka van, de ide a természet azt a fokot alkalmazta, a mely lehetetlenné teszi az állatokkal való szántást, s mégis ily helyeken látunk zabot, árpát, kukuricizát tengődni. E föld szegény lakója ásóval, kapával műveli földjét, az ekét legfennebb híreből ismeri. Trágyát kosárba,

puttonba hord, melyet egy zápor ismét elmos, s a földjén mészsziklák és málló csillámpala szirtek dugják ki fejöket. A lehordott termőföldért, trágyáért másnap lemászik a völgybe, árokba s újra visszahordja; folytonos küzdelmet folytat, csekélyke termőföldjeért. Ebből látható, hogy ez aligha volt főkereset-forrása régen, erre a jelen idő kényszerítette. Megszaporodtak a hegytetőkön a házikók, megsokasodtak a lakosok, ezért míveli a háza környékén erre alkalmas területdarabkákat.

Ezek után nem marad egyéb hátra, mint állattenyésztésre gondolni, mely állhatott: marha- vagy juhtenyésztésből, avagy mindkettőből. Hogy melyik volt a kettő közül, eligazodunk, ha megfigyeljük emez állatokkal való bánásmódját, eszközeit, mesterszavait. Az bizonyos, hogy azokkal biztosabb bánásmódja, tökéletesebbek eszközei, nemzetiesebb mesterszava, melyek ősi foglalkozását képezték.

Az oláh népnek sem a ló, sem a szarvasmarha hajtására saját szavai nincsenek, lovát szászúl (hájcz, hőjcz) hajtja, ökrét, bivalját pedig magyarul. Az ökör-nevek magyarok: szök (szőke), csen (cesendes), ren (rendes), kajla, szi (szilaj), szirk (szürke), jám (jámhor), stb. csá csen (csá cesendes), hó ren (hó rendes), hi kajla (hej kajla). Ezenkívül több az ökörrel, szarvas-marhával való bánásra vonatkozó mesterszavak azt bizonyítják, hogy ez nem volt ősi foglalkozás, hanem a bejövetelük alkalmával itt talált népfajtól, — a székelytől¹⁾ — szerezték a szarvasmarhát, tanulták meg a vele való bánásmódot.

Az ősi foglalkozás tehát majdnem kizárólag juhtenyésztés volt, melylyel hegyről-hegyre vándorolt, a hol bő legelőt és védelmet talált állatai számára. Ezen állat szolgáltatva eledelét s ruházatát is, mely napjainkban is így van. Ezt nem szükséges hosszasan bizonyítgatni a hegyi néppel, egy tekintet meggyőző bizonyíték. Ezen állat életmódjához kötötte életmódját, viseletét, lakását is ennek megfelelőleg építette és rendezte be.

A nyáj nyáron szétbarangolt a havasokban, be egész Romániáig, de télre visszahúzódott kevésbé zord helyre. Úgy építkezett tehát, hogy magát és nyáját megvédelmezze az időjárás viszontagságai ellen; a nyáját megvédi a rabló vadak ellen. Legközelebb és rá nézve a legkényelmesebben, tehát a ház oldalához épített aklot használt zárt fedéllel, egy lyuk-féle ablakkal, melyen elég világosság, de rablóvad vagy tolvaj nem férközhetett, s elég meleg volt az ellős állatok számára, melyektől függött a jövő év gazdasági oldala, a főeledel, a tej, túró.

¹⁾ Érdekes jelenség az is, hogy a székely meg a lóval nem tud magyarul banni, hajtása szász, mesterszavai közt is sok idegen származású van.

Tényleg ma is így találjuk, néhol mind a két toldalékot, ha a gazda szarvasmarha és juhtenyésztéssel foglalkozik, különben csak egy a toldalék. Néhol azonban egyik sincs már meg, mert többé nincs elég terület a legeltetésre, vagy közösen gondoskodnak arról s a megváltozott viszonyok közt az építkezés is átalakult, bár sehol annyira, hogy a régi gazdálkodás nyomai mind elpusztultak volna. Ma már messzire hatoltak a hegysek mentén, leereszkedtek a völgyekbe, előzőnlötték a síkságot is; ezeknél a hegytől való távolság szerint megváltozott életmódjuk, ehez idomult évszázadokon át építkezési szokásuk is. De a hegyek alján, hová a lakosok még nem oly régen ereszkedtek le, még sokáig fenn fog maradni ez az építési mód.

A faluban, hol a fejlődött típusbeli építkezést használják, már nem juhot tartanak benne, s nem toldalék, hanem már az építés terveinél ki van mérve a kis szoba, de régi lakásoknál még most is csak egy kerek lik van rajta s egy darabka üveg — ráma nélkül — akadályozza meg, hogy a macska kényelmesen be ne sétáljon a füstölt szalonnához.

A *fejlődött típus* házai már falvakat képeznek, gazdája főfoglalkozása a földművelés, ehez van alkalmazva a lakás-berendezés is. A lakás berendezése csak a fejlődést, az újabb viszonyokhoz való alkalmazkodást mutatja, de a fejlődésben megvan a folytonosság. Még egy fedél alatt van a melléképületekkel, de már nem keresztben, hanem hosszában toldja egymásután. Még egy fedél alatt van a színnel, hova gazdasági eszközeit teszi, megvédendő az időjárás viszontagságai ellen; egy fődél alatt az istállóval, hová barmait köti; csürrrel, hová gabnáját és takarmányát teszi; a pajtával, hol apróbb barmait tartja.

A lakóház két szakaszból áll, az utcai és udvari szakaszból. Az udvari rész a szegényebbeknél nyáron konyhául szolgál, télen pitvarul és a szárnyasok téli szállásául; a gazdagabbaknál egy udvar felőli ablak van rajta és nappali szobául, konyhául szolgál. Az utcai szakasz egy nagyobb és egy igen keskeny szobából áll (a tipikus szoba.) Eme kis szobában már nem juhokat tart, mert már a háztól távolabb sem férkőzhetik oda a rabló vad, hanem kamrául használja (ritkán a fiatalság hálószobája, ha nagyon népes a család.) Az ablaka még, azonban most is egy kerek lik, üveggel befedve. Ha a gazda módosabb, ráját is csináltat az üvegek. A még vagyonsabb már formális ablakot tesz rá; de míg a szomszéd szobában, hat táblás és stylszerű ablak van, ezen legfennebb négy táblás. Igen ritka és merész újító, ki a szobácska nagyságán ugyan semmit se változtatva, ablakát a másik szoba ablakaival egyforma styl és nagyságra szabtatja. De azért néha ezekben is ott lóg a füstös oldalas az ajtó sarkán.

A nagyobb szoba a parádés szoba, az udvar felé egy, az utcára néha egy, néha két ablakkal, a vagyonság szerint. Innen

a három ablakos építkezés. Ebbe a szobába halmozzák össze az összes mutogatni valójukat, a sok ágyneműt a magasra vetett ágyban, tulipánosra festett asztal, tiszta terítővel befedve, melyet csak vendég számára vagy ünnepélyes alkalmakkor használnak, mellette az asztallal egy stylusú pad, a fal mellé támasztva. A falon üvegre mázolt rettenetes kinézésű szent-képek; uralkodók képei, már a melyikhez könnyebben s olcsóbban hozzá juthatnak. A rá-más képek közül, a tükör s az ablak körül saját készítésű kendő díszleg. A pad karja fölött a saját készítésű, keleties izlésű, gyapjú szőnyeg van szegezve a falra. Legfölül, körös-körül tulipános festésű fogas, teleaggatva *székely bokály*-okkal és *kék-fehér* tányérokkal, kátrányfestékekkel mázolt brassai porcellántáblák. Néhol az asztal fölött csüng a gerendáról az üveg anyagú, ősi méceses; néhol pedig három szál kötelen egy teknő, a kisdud bőségszimbólum.

A berendezésből látható, hogy a kultúra mennyiben befolyásolta még a havasalyi falvak lakosait is, hát még az országút menti falvakéit s a városokban lakókéit. Az építkezésnél már alig pár szál kapocs tartja fenn az összeköttetést, majdnem beolvad, elenyészik a nyugati civilizáció építkezésébe. De napjainkban is van még egy pár megkülönböztető vonása. A városi, mesterséggel foglalkozó már nem tudja mire használni a legszebb szobája melletti keskeny szobát s azért a kettőből egy nagy szobát épít, de a három ablak még megmarad. Ez majdnem esetlegesnek tűnik fel a többi egész más táj, más viszony szülte lakóházak közt. Anyaga téglá s kő, fedele cserepes, a homlokzat díszítése modern, hanem azért a homlokán ékeskedő három ablak elárulja ősi származását. Ez a modern alak képviseli az *új tyepust*.

A számos átmeneti alak közül, melyek különösen ott fejlődtek, hol két népfaj egymással érintkezett, említést érdemel a *székely-átmenet*. Ismeretes, hogy 1848 előtt sok határmeneti község, határőri katonai szervezetű volt. Ezekbe a községekbe sokszor telepítettek az altiszti szolgálat teljesítésére székely fiúkat, kik ide telepedvén, tiszta székely modorban építkeztek. A ház elébe tornácot toldottak, a kaput faragott tulipános lábakkal, galamb-dúczezal készítették és ennek homlokára ékes nyelven az építő tulajdonos nevét festé, vagy véseté. De az utódnak már nem is tölt a széles tornác, nem is tudta mire való, de azért még ma is oda biggyeszti oly keskenyen, hogy két ember alig fér el rajta egymás mellett. A kapu sem oly magas, czifra, hanem azért faragnak rá tulipán helyett keresztet. A nevét is fölírja, de a »Nemes« helyett Neámes, »Majláth« helyett (Dezsán 39. sz. ház) Mojlát, »Vass« helyett Vasu, Somogyi Miklós helyett „Nikulaju Somodi« (Dezsán község 91. sz. ház.) Eltűnt a székely név és utóda oláh, de építkezése még sokáig megzavarja az egyes típusok közti lánczolatosságot.

Északkeleti Európa története s az újabb magyar irodalom.

(Második és befejező közlemény.)

V.

Az eddig elmondottak csak tájékoztatóul szolgáltak a magyar történelmi irodalom egyes kiadványaiban található vonatkozások helyes megismerésére, de összefüggő anyagot az orosz-lengyel viszonyok kutatója csak a legújabb kiadványokban fog találni. E kiadványok közül kettő anyag-publicatio, kettő feldolgozás. Felölelik az 1648—1660. terjedő kort, az orosz-lengyel történelem szempontjából, tehát azt a kort, mikor a kozákok végleg elszakadtak a lengyel királyságtól s a moszkvai birodalom elővédei lettek. S e nevezetes, következményeiben oly messzevágó mozzanatnak földerítésre váró része éppen az a szerep, melyet a Rákócziak, nevezetesen I. és II. György, s az I-nék fia Zsigmond játszottak ez új átalakulás alkalmával.

Szilágyi Sándor két okmánytárában: Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez (Mon. Hungariae hist. vol. XXIII.) és «A két Rákóczi György fejedelem családi levelezésében» (Mon. v. XXXV.) csak azokat az okleveleket gyűjthette egybe, melyek a magyar orsz. levéltárban — mely akkor történelmi szempontból nem volt rendezve — s a gr. Erdődyek vörösvári levéltárában rendelkezésére állottak. Ez utóbbiakhoz került ugyanis a Rákócziak családi levéltárának egy része családi összeköttetésök révén. Mindezeknek a kiadványoknak betetőzése azonban az ismertetésünk elején jelzett két nagy testes kötetet felölelő okmánytár, mely »Erdély és az északkeleti háború« cím alatt Északkeleti Európa történetéhez egy egész fényforrással járul. Mi az egyes levéltárak jó publicatioit megannyi fényforrásnak tekintjük, mennél több gyúlad ki, annál inkább oszlik a homály. A nap fényét, a jelent nem pótolja az elektrom, de a história írásnak nem is lehet egyéb feladata, mint a homálynak megvilágítása, a letűnt századok állapotának annak az alkotó fantáziával való megvilágítása, melynek sugarai az elektroméhoz hasonlítanak.

Szilágyi Sándornak ez okmánygyűjteménye teljes mértékben megfelel a történetírás mai követelményeinek. A levelek és okiratok szoros korrendi egymásutánban, évek szerint csoportosítva 1648—1660-ig, az alkudozások helye s iránya szerint vannak összeállítva. Minden évet megelőzőleg a szerkesztő egy tájékoztató bevezetést írt, mely nemcsak a közlött anyagról számol be, hanem felöleli az irodalmat, jegyzeteivel kitölti, magyarázza a lékeket s megérteti velünk az események egybefüggését. S itt meg kell jegyeznünk, hogy e bevezetések nemzetközi értékét talán növelte volna, ha az orosz és lengyel irodalom részletes irodalmát is felhasználta volna Szilágyi, de ezen a bajon csak az újabb nemzedék s a tudományos irodalmak solidaritása fog majd segíteni. E szempont elmaradása azonban egy csöppet sem változtat a közölt anyag eredményein. Ellenkezőleg az éjszakai történetírásnak áll érdekében, hogy ez új anyagot illessze be keretébe.

Különben Szilágyi nem állt meg a gyűjtött okiratok közzétételénél. Azon szerencsés természetű emberek közé tartozik, kiket a nagy anyag nemhogy elriaszt, de vonz. 1886-ban megírta Rákóczy Zsigmond életrajzát, kiadván azt kor'ú s nagyon tanúságos mellékletekkel. Megírta az ismert adatok alapján kedvvel, kitűnő compositioval s nagy rokonszen'vvel. S ez alkalommal néhány szót kell szólnunk arról a vállalatról is, melyet a Magyar Történelmi Társulat »Magyar Történelmi Életrajzok« czíme alatt immár X. évfolyamában ad ki. Egy évenként öt nyolczíves füzetben megjelenő vállalat ez, mely a magyar történet egyes alakjainak választékos nyelven, de eredeti kutatások alapján megírott életrajzát tartalmazza. A kiállítás díszes, korhű metszetek, eredeti felvételek, színyomatok, fegyverek, pecsétek, autogrammok tették kedveltté e vállalatot az amatőrök körében is. E vállalat meggyökerezése összeköttetésben áll a magyar irodalom különleges viszonyaival. A történetírás ma a monographiák korát éli, nagyobb, rendszeres összefoglaló munkáktól elriasztja a munkást a detail-kritika s a specialismus. Útat tört magának az a nézet is, hogy a történeti munkákat nem elég megírni, hanem tán fontos része az is, hogy olvassák. Ehez azonban az irodalmi formának, a stylnek oly könnyedsége is kell, melyet a legtöbb latinus, vagy német irányú történetíró »felületes«-nek keresztelt el, s az ifjabb egyéni stylusra törekvőket elnevezte belletristáknak. A közönség azonban okólni s olvasni óhajt. A magyar komolyabb szépirodalom kevesebb, hivatott képviselőt számlál سراiban, mint a mennyi a kereslet. Ez okból a surrogatumokat nem kedvelő közönség inkább külföldi munkákat olvas, vagy eredetiben, vagy fordításban. Az eredeti termelés fejlesztésére megalakult vállalatok közt, mert több irányban is megindult az akció, e vállalat nagyban dicséri szerkesztőjét, kinek munkáját épen ismertetjük.

Rákóczy Zsigmond életrajza már csak azért is, mert egy korán, időnek előtte sirba szállt életpályát tárgyal, inkább érzéseket kelt, de a történet főbb kérdéseire csak közvetett köze van. A külföldi kutatót leginkább érdekelheti e műben Amos Comenius hírneves cseh tanterfűnek magyarföldi szereplésének rajza. Annál aktuálisabb érdekű *II. Rákóczy György élete*, mely 1891-ben jelent meg s melynek megírására az előbb ismertetett nagy okmánytár szolgáltatott alkalmat. Ez életrajz középpontját a fejedelem személyisége képezi, szerző köréje csoportosítja az eseményeket és nagy szerencsével birkózik meg a részletek tömegével, nem sorolván elő mindent, a mit hosszú évek kutatásai folytán talált, de tárgyát s a jellemzést nem illeti közvetlenül. Lélektani tanulmányra mindig alkalmasabb anyagúl kínálkoznak a kockázattól vissza nem riadó idegesebb jellemek. Tapasztaljuk, hogy a normális emberek kevesebb érdeklődést keltenek, mint azok, kiknek valami hibáját észleljük. A normális emberrel hamar elkészülünk; »jó, derék, becsületes ember«, s megvan; már a nem normális emberről többet kell mondanunk, a »miért« s a testi praedispositio körülményeinek kutatása már maga is egy tanulmányt igényel. Az irodalomban e jellemkutatási módszer széles alapon érvényesül, bizonyos fokig diadalmaskodott a regényben, mutatkozik az életrajzban is, abban az irányban, hogy eddig egyhangúlag elítélt, vagy a világhistoria Orcusába helyezett alakokat igyekeznek menteni, magyarázni. Szilágyi nem igyekszik »természetes« lenni, a jó, régi igazságosságra törekvő állásponton marad. Igaz, hogy hőse iránt rokonszenvet érez. Nem vehetjük tőle rossz néven. Hisz az ő történelmi (nevezzük így) mestersége a Rákócziak körül forog, ismeri konyhájukat, családi életüket, magán dolgaikat, akár csak titkáruk volna. Munkáján meglátszik, hogy megsajnálta hőseit, s mikor tragoediájának végső részét, az utolsó csatát leírta, megrezgett benne az a húr, mely hangját hallatja, ha szülőföldjéről, az ő Erdélyének s annak hőseiről van szó. Elérzékenyedik, de nem lesz igazságtalan, egyre megy, akár szárazon, akár érzéssel mondja el ítéletét. Rossz néven nem vehetjük tőle, sőt gyönyörködteti az olvasót, mikor a régi magyar írók erőteljes stylusára emlékeztetve, egy dithyrambikus accorddal fejezi be munkáját. Ha a munka alapigéjét, vezéreszméjét az röviden e mondatában foglalható össze: »Fényes álmaival, nagyratörő reményeivel — Rákóczy György — jeltelen sirja takarja el mindazt, a miért ő küzdött: *Erdély jövőjét*«. S ha végig tekintünk ez ember életén, igazat kell adnunk a szerzőnek.

Mindezek után teljes joggal kérdezheti az olvasó, hogy lássuk már azt is, hogy mi köze van Észak-Kelet Európának II. Rákóczy Györgyhez. II. Rákóczy György lengyel király akart lenni, szövetségese és jelöltje volt Chmelnicki Bogdán kozák atamannak, s e

tervével vallott kudarczot, a kudarczczal pedig trónját s életét veszté. Ez a száraz tényállás. Az európai helyzet szempontjából nagy jelentősége van e szereplésnek.

A török erő Nyugat felé a magyar határnál tört meg. Tovább hatolni nem tudott, de árát megadta a magyar nemzet. A török kiirtotta egyfelől, a német elvette szabadságát, a hol lehetett. Csak keleten maradt meg Erdély, mint a magyarság mehtsvára. Bethlen s I. Rákóczy György nyomdokain haladva, Erdélynek jutott volna a török kiűzésének munkája s kétségtelen, hogy megfelelt volna ennek. Eredménye e nagy akciónak az önálló Magyarország resurrekciója lesz. Nem így történt. II. Rákóczy György halála után Erdély megtört, gyökere elszáradt, s a törököt I. Lipót császár verte ki. E fejedelem elbukása tehát fordulat a kelet-európai helyzetben, mert megölt egy politikai irányt vele, melynek anyagi és erkölcsi biztositékait két nagy fejedelem nagy áron már megalapította. S mindezt tette azért, mert élt benne az erdélyi fejedelmek lengyel királykodhatnámja, a Báthory-dicsőség. Belejátszik a svéd, s a kozákok szava, kiknek főnöke Chmelnicki, a csigirini kis király rögtön IV. Ulászló halála után a Rákóczy házra gondol.

I. Rákóczy György még élt, s a lengyel király halála után nem maradt tétlen. Király akar lenni s e czélból követeket küld a lengyelekhez, s a kozákokhoz, kik már fegyverben állanak a lengyel panok ellenek. Chmelnicki pártot fog mellette, s 1648. nov. 17-én megemlékezvén a nekik Báthory Istvántól adott szabadságokról s hogy mennyire kegyelte őket (»tanquam filios suos benevolentia sua quasi alis textit») óhajtja fejedelemül s főlfivja, hogy törjön hadaival lengyel földre. A czimzett azonban okt. 17-én meghalt, s a kozák követek már halva találták. Ekkép a kérdés, melyet erdélyi részről a fejedelem halála daczára nem ejtettek el, örökségkép maradt II. Rákóczy Györgyre. Daczára a sok összeköttetésnek, a lengyel királyság elnyerésének útját bevágta János Kázmérnak hamaros megválasztatása nov. 17-én; ugyanaz nap, mikor Chmelnicki a már halott I. Györgynek ajánlja a trónt.

A kis oroszág elszakadási processusa már megindult. Ez a kérdés, melyről annyian írtak, nézetünk szerint akkor vált eldőntve, mikor a katholicismus a vallás propagatioját élére állította s a lengyelség ez állásponttal azonosította magát. A kozákok főnökei gyakran gondoltak a lengyel uralomhoz visszatérésről, de a vallására féltékeny s abból nem engedő nép mindig visszarántá káltánjánál őket. Egy elem volt a lengyelek közt, melylyel a kozákok megértethették magukat: a *dissidensek*, ellenfelei a katolikusoknak, tehát nekik természetes barátaik; innen a rokonszeny a protestáns Rákóczy, a dissidensek s a kozákok között. Sőt a Rákóczyakban az orthodoxia iránt még a politikai solidaritáson kívül

még bizonyos előszeretet is volt. Az oláh egyház és irodalom történetét kellene itt megírnom, ha a Rákóczyak érdemeit ezen a téren méltányolni akarnók. Messzire vezetne el a tárgytól, de nem habozunk azon sejtelmünk kifejezésével, hogy vallási téren a protestantizmusnak és az orthodox egyháznak megegyezése is céljaik, jobban mondva ideáljaik közé tartozott. Azonban Lengyelország uralkodó elemeinek többsége katolikus volt, s a mily összeforrott állapota az egyháznak az oroszszággal Moszkvában, annyira erős a katolicizmus a lengyel nemességnél, ezért a dissidensek nem is mentek jó hazafi számba. A lengyelek veszedelme ezen felül Chmelnicki egyéniségében s nem mindennapi hadvezéri képességében rejlett. Egyre verte őket s Zborowban a béke megkötésével nem hogy tartós állapotokat teremtetett volna, hanem csak bedugaszolta a forrongó, erjedő anyagot.

Chmelnicki az ifjabb Rákóczyra: Zsigmondra, egy tanult s nagyon rokonszenves ifjúra vetette szemét. Kivánta, álljon a kozák mozgalom élére, egy kozák királyság lehetőségét állítván oda követői által, mert eleve tudta, hogy a zborowi béke csak újabb mérkőzésnek lesz a kiindulása. Ez alatt folytonos volt a követjárás Rákóczy gyulafejvári udvara, s a esigirini kastély között. Rákóczy György a siker érdekében a moldvai vajdának: Lupulnak megnyerésére irányozta törekvését, oly formán, hogy leányát: Irént vegye el öcscsé, Zsigmond. Moldva a kozák és tatárterület között átjáró föld lévén, barátságos magatartása máris félbiztosítéka volt a sikernek. Lupul a lengyel, kozák, tatár és török szomszédságok közé élve, csak körültekintő politikájával tarthatta fenn magát. Két dolgon akadt meg e politikai házasság: egy részről Zsigmondnak nem tetszett a báb külsejű menyasszony, még kevésbé a ránczos külsejű, cigányforma vén asszonyok, kiket udvarhölgyeknek neveztek, más részről Lupul is meggondolta a dolgot, s a vallás különbségét adván okúl, nem egyezett bele végre sem a házasságba. A hosszas tárgyalásoknak az a végük lett, hogy Rákóczy Zsigmond többé nem tördött a kozákokkal, a moldvai vajda pedig elvégre is oda jutott, hogy az ő rangjánál jóval alább álló hetmanfinak: Chmelnicki fiának, Timotheusnak (Timusnak) kellett odaengedni leányát, ki a kozák világban végtelenül boldogtalannak érezte magát.

VI.

A lengyel-kozák elválás folyamatát az események sietteték. A zborowi béke nem volt állandó, Chmelnicki még abban az esetben sem engedhetett, ha őszintén akarta volna a lengyelekkel való együttélést, a népezület ellene volt. 1651-ben Chmelnicki érezvén a feltornynosuló veszedelmeket, újból fölveszi a tárgyalásokat s most már

nyíltan s egész határozottsággal magának György fejedelemnek ajánlá fel a kozák királyságot, melyet különben előbb Radziwillnak a Lupulvajda egyik vejének is kínált. Mindezen ellentétes s első pillanatra kapkodásnak látszó tünetek bizonyítják, hogy a kis-orosz elem forrongása odáig jutott, hogy sorsát maga intézi. Rákóczy György felszözlítatása nyíltan s világosan hangzott. »Mi hozzánk kozák követei érkeztek — így ír öcséséhez — felszólítván arra, hogy készek királyoknak elismerni, minden engedelmességgel halálig megbizonyítani, de ha végleg elvesznek sem türik Kázmért a királyságban.« Rákóczy Györgynek az eszme határozottan tetszett, mondhatni belefészkelődött agyába. Óvatos, húzza, halasztja a határozatot, de bármily nehézségek és akadályok is merülnek föl, mindig csak visszatér rá. Ha egy tán kissé frivol hasonlattal akarnánk élni, mondhatnók, hogy királykodási bacillusok lepték meg. Mert ez kórrá fejlődött nála. A praedispositio megvolt Erdély hagyományában, a kóros anyag saját lelkében csak gyöngye ellenállásra talált s bár tudta, tudnia kellett, mert egy darabja a Rákóczy-óvatosságnak benne is volt, hogy chimaerikus a terv, de viteté magát.

1651-ben azonban míg Rákóczy György azon törte az eszét, hogy mit feleljen Chmelnickinek, a hetmánt megverik Berestoknál, a lengyelek felégetik Kiewet (aug. 8—17.) s szept. 28-án megkötik a rájuk nézve előnyös bjela-czerkowi békét. A kozákokat ugyan a tatárok szöszegeése hozta e kellemetlen helyzetbe, de — mint a svéd követ írja — leginkább a pestis kényszeríté a békére. Megtörve azonban nem voltak, s Rákóczyval való alkudozásaikkal annyit elértek, hogy a fejedelmet gyanússá tették a lengyelek előtt. Chmelnicki maga — mert ez őszerejében valóban bámulatra méltó éleslátással bírt — jól tudta, hogy a lengyel viszály megoldása ránézve létkérdés s csak az egyik, vagy másik küzdő félnek teljes megsemmisítésével érhet véget. Ezért Lupult fegyverrel tette meg fia apósának s így Moldvát, mint hadműveleti alapot biztosítá magának. Másfelől megkezdte a tárgyalásokat Alexej Mihajlovics czárral, egyelőre protekcionális alapon.

A lengyel-kozák viszálynak az orosz hatalom közbelépése forduló pontját képezi. A tárgyilagos történetírás e küzdelemben nem láthat egyebet, mint hogy a központi erőre nem jutott feudális Lengyelország, mint katolikus hatalom, a czarismus által nagy erőre kapott orosz orthodox birodalommal, melynek széthúzó elemeit Iván ezár megsemmisítette, küzd a világ helyzetért. Az egységes hatalom győzött. Kétségtelen, hogy Chmelnicki nem akarta a kozákságot az oroszországban felolvasztani, sokkal markansabb egyéniség is volt annál, sokkal öntudatosabb és hűségesei is a saját érvényre jutásából magyarázhatók meg; azonfelül meg a kozákság, e katonanemzet engedelmeskedni senkinek nem akart; de a két nagyhatalom közt

önállóságra nem juthatott. Olyan volt mint két erdő közt egy cserjés, az orosz fák benőtték s azután elnyomták a lengyel erdőt is. Nélkülözte a lengyel állami tényezőket, az öntudatos rendiséget, s hijával volt az orosz nagy nemzeti erőnek. Kardjok, vitézségök csodákat művelt, de a történelem nekik csak államerősítők, vagy gyengítők, de nem az alkotók közt jelölt ki helyet. Nagyon jól jellemzi őket *Duodo* Péter, Velenczének lengyel követe 1592-ben, mikor az adriamenti uszkókokhoz hasonlítja őket, kik a Habsburgok birodalmának lettek támaszaivá.¹⁾ S e felfogást nézetünk szerint csak megerősítik majd a részletes kutatások, rámutatván, hogy nem nemzeti okok, de a világhelyzet exigentiáinál fogva nem fejlődhetett a Chmelnicki népe egy újabb ország középpontjává. Hogy az orosz birodalomnak estek vonzó körébe, annak az erős lengyel hatás daczára is, első s utolsó oka: a vallás. Az állami szempontoknak fell villanása megvan Chmelnicki politikájában, mikor a protestáns Rákóczival alkudozik, de erre csak a hetman s környezete emelkednek, ők is mindenféle körüljáncsolással, a nép azonban rokonszenvet az idegen irányában nem érezhetett. Azt tudták ugyan, hogy Rákóczy a panoknak nem barátja, de kiszivárgott az is, hogy voltaképp a lengyel trónra vágyik s ők volnának a lépcső, mely arra vezet.

1653-ban Rákóczy Györgynek egy fegyveres actiója változást idézett elő Chmelnickihez való viszonyában. Lupul a moldvai vajda kicsinylette az ő Moldváját s Havaseliől re, meg Erdélybe vágyott. Azt hitte, hogy a mit Báthory Zsigmond tényleg végbevitt, Mihály vajda pedig megkísértett, ő majd szintén teheti, egyesítván a három országot. Tervét még csak meg sem gondolhatta, Rákóczy már megelőzte. Letétette, fegyveresen benyomult országába, hadait vezére, Kemény János leverte, (Kemény Jánosnak, a későbbi erdélyi fejedelemnek magyar nyelvű emlékiratai nagybecsű forrását képezik e korszak) s a letett vajdát, kinek ellenfele Stefan Girgicze volt, Szucsavába zárta. Lupul kozák segítséget nyert veje, Chmelnicki fia révén, ki Szucsavát védte. Chmelnicki Timusz kozákjaival vitézül védte magát, de a lengyelek is küldtek segélyhadakat az ostromhoz. Timusz nem sokat törődött az ostrommal s vígan mulatott társaival. Egy alkalommal azonban egy kartács beütvén sátrába, széthányta azt a széket, a melyen ült s egy forgács nemesebb részeit érve, halálosan megsebesítette, úgy hogy néhány nap mulva belehalt. Erre feladták a várat, Lupult meg a tatár khán lánczokba verve elküldte a portára. Chmelnickit nagyon bántotta fia halála. Rákóczy ugyan nem tehetett róla s a hetman Lupult sem szeretete, de fájt neki, hogy kedvencz fia mégis csak az erdélyi okkupáció következtében lelte halálát s hogy Rákóczy lengyel hadakkal együtt

¹⁾ Makusew: Szlávjánszkij Szbornik. Tom. III. Otygel pervój.

működött. 1654. jan. hava 8-án Csigirinben az orosz felsőség tényleg elismertette s a lengyelekkel véglegessé vált a szakítás. Hogy ebben a moldvai eseményeknek is van részök. kétségtelen.

Az orosz-kozák egyesülésnek Chmelnicki hűség esküje csak kiinduló pontja. Azt a tontos következményt, mely ebből az idők folytán keletkezik, előre nem látta senki, de nem is láthatta. Chmelnicki maga is csak palliatív kibúvónak tekinti meghódolását, a czár idegen volt rá nézve s a portától nagyon félt. De az orosz politika a választott úton megindult s nagy kitartással haladt azon. Rákóczy, ki az oroszok beavatkozása ellen a megrémült lengyeleknek tett némi szívességet, szabad kezet tartott fenn magának. Szövetségének értéke csak növekedhetett e bonyodalmak következtében. A lengyeleknek s oroszoknak egyaránt érdekökben volt az ő megnyerése. Királysága tervének csak kedvezhetett, hogy az ő fellépése eldönti a sikert: ha megsegéli a lengyeleket, szabadítójok lesz; ha megnyeri a kozákokat, ezek útján lesz az övé a lengyel korona.

A kozák hetman, kire Rákóczy a Lupul megsegélése miatt neheztelt, pedig a hetman semlegességet ígért, újra közeledett hozzá s a tatárok megpuhíták, hogy a czárnak csak nagy nehezen engedelmeskedett. A lengyel-orosz háború kitört, de Rákóczy még mindig csak tárgyal s érvelget — a papiroson. A hadjárat változó szerencsével folyt; az oroszok bevették Smolensket, de a drisipolei csatát elvesztették. Mindamellett a lengyelek helyzete kedvezőtlenebb volt az oroszokénál, sürgősen is kérték Rákóczyt a segélyért, ki azonban várt a végleges eredményre. A kedvező pillanat elérkezett: ha ekkor valamely félhez csatlakozik, eldönti vele a háborút, de még mindig sajnálja megkoczkáztatni a tétet. Végre a tatárok unszolására, kiknek a kedvéért ezt meg kellett tenni, elvileg nem idegenkedik a lengyeleknek adandó segélytől. A portára való tekintet követelte tőle e nem szívesen tett nyilatkozatot. Csakhogy Chmelnickivel sem akarja elrontani dolgát s követet küld hozzá békeközvetítési célból, természetesen eredmény nélkül. Szerencséjére azonban a fejedelemnek, Havasalföldön kiűtött a zejmeneknek, a vajda zsoldos testőreinek a lázadása, kik a mikor Konstantin vajda létszámokat le akarta szállítani, összeapriták tanácsurait és szerte rabolni kezdtek. Rákóczy saját érdekében nagy gyorsasággal mozgósítá sergét s mindkét Olahországot pacificálta, a zejmeneket szétverte s tekintélyét a bojárknál s a népnél helyreállította. A hadjárat nagyon elfogadható mentségül szolgált, s ha ehez hozzá vesszük még Rákóczynak nyugati kilátásait, politikája habozását megértjük.

Az európai protestáns hatalmak: Svédország, Dánia, Hollandia s Anglia szívesen fogadták Rákóczynak puhatolódzásra kiindult követét, Schaum Konstantint. E küldetésnek csak akadémiai jellege volt, a mennyiben Rákóczy e hatalmaktól erkölcsi támogatást várt,

chanceait legalább elvileg óhajtván biztosítani. Arról Rákóczy követe semmit sem tudott, hogy svédek és lengyelek között kitörőben van a háború.

János Kázmér király, kinek fején amúgy is ingadozott a lengyel korona, kinek országát máris tépdesték, jónak látta felidézni X. Károlylyal azt a háborút, mely a lengyelekre annyi megalázást és nyomorúságot hozott. Ismeretesek a háború közvetlen okai s tudva van, hogy a svédek egy kissé a jövőbe is láttak, mikor Oroszország fellépését mérsékelni igyekeztek. 1655. aug. 20. már Varsóban volt X. Károly, ki május 8-án a hadjárat megkezdése előtt Welling Gotthard nevű követét küldé Rákóczyhoz, hogy semlegességét megnyerje. Welling 1655. aug. 23/13 már előterjesztést tesz Gyula-Fehérvárot Rákóczynak küldetése céljára. György fejedelem sokat remélt a svéddektől, remélte, hogy közreműködése által övé lesz a gazdátlan korona. Kissé hidegen vette, mikor a svéd király csak hadak ujonczosására kért tőle engedélyt. Megtagadta azzal az indokolással, hogy neki is szüksége van katonákra az oláhok ellen.

Elkövetkeztek János Kázmér király megpróbáltatásának napjai. Hadait verik mindenfelől s országa védelmét néhány akkori értelemben veendő hazafi, kétségbeesett hangulatban, tisztán a becsületért folytatja tovább. Rákóczy György marad meg utolsó szalmaszálnak a lengyelek részére is. Királyuk Zamoiski Jánost küldi hozzá, Potoczki Szaniszló kiewi palatinus pedig (1655. aug. 23.) Koszakovski urat bizalmas ajánlatokkal. A serege vesztett király számára Rákóczynak nincs egyebe a részvételnél, de a palatinus hívogató szózata megtalálja szíve nyitját. Pénz, katona s a lengyelek halából megszvik királynak, ime röviden az ajánlat. Azalatt a svédek elfoglalják Kis-Oroszországot, Chmelnicki megsarczolja Lemberget s a czár Litvániában ül. Ebben a zűrzavarban a kis lengyel nemesek palatinusa, Wielopolski s társai Rákóczy Györgynek felajánlják a koronát »inter pocula« s a kétségbeesésben, legyen hát Rákóczy, ha már idegennek kell lenni. Olvasván a magyar s lengyel jelentéseket, világos előttünk, hogy a lengyeleknek nem kellett Rákóczy, ideiglenes kiségitőnek jó volt, mert kifogytak a pénzből s emberből. Rákóczy agya nem nyugodott, most már forrt benne a tettvágy. Még csak a svédek felől akart biztosat tudni. Két kitűnő követét Sebesit és Jakabfalvyt küldötte Károly királyhoz, hogy királysága eszméjének megnyerjék. A számító, hűvös természetű svéd figyelmesen hallgatta Rákóczy követeit, de nem ígért nekik semmi kézzelfoghatót. Esze ágában sem volt, hogy Rákóczynak kikaparja a gesztenyét, csak az lebegett szeme előtt, hogy mennyiben veheti ő hasznát Rákóczynak. Annyiban, a mennyiben katonáival érdekeit szolgálja s a portánál hasznára van. Különben az »érzelmi« politika csak a humanizmus századában jött forgalomba, ezt

a fogalmat régen nem ismerték. A protestáns svéd a protestáns Rákóczyt csak úgy elejtette, mint bármily katolikussal tette volna; ez előre látható volt. Csak a porta és Oroszország következetesek, azoknak politikájában a vallás eszméje vezérlő indok. Rákóczy többet remélt a svédőtől, mint a mennyit joga volt remélni s többet bizott a portában, mint a mennyire érdemei feljogosíták. 1655-ben szept. havában még jól állottak ügyei a portán, hol két követe működött, Harsányi Jakab és Várady István, kik egymás közt czivakodtak és árulkodtak. Jelentéseik érdekesek, de nem mutatnak egyöntetű munkálkodásra. Tisztók volt, hogy Rákóczy lépéseit maszkirozzák s mindenkor a konstantinápolyi áramlathoz alkalmazzák. Eleinte Chmelnicki érdekében dolgoztak, azután ellepe s az orosz politikával szembe fordultak. (»A kozák azzal akarja megcsalni a portát, elszakad a muszkától, mert látja nem emberek, erő nincs benne, a tatárt elakarja a lengyeltől szakasztani, ha végben viheti« így ír az éleslátású erdélyi követ 1655. jun 4.) Örökké jellemzőes szavak, melyeket a vezér a Rákóczy izenetére válaszolt, hogy a kozákok valóságban a török ellen működnek: «Négyszáz esztendőnél több, hogy az Ali Ozman nemzetségnek sok ellenségek romlására igyekeztenek. Isten megtartotta, ezután is megtartja; a kozák tökéletlenségét a porta megtapasztalta, nem hiszen már hamis barátságának; a muszka, kozák lássák, mit cselekesznek, de a hatalmas császár karjai még meg nem rövidültenek, messzen való ellenségre is kiérnek. Erdély országát s a két Oláhországot, mint tulajdon maga szemé fényét, úgy akarja a hatalmas császár minden ellenségi ellen oltalmazni.» (l. 556 l.) A kismet: »Isten megtartotta, ezután is megtartja« naivan-megkapó nyilatkozatában élénk tárja a portát, mely rendszeren akkor tört össze, mikor sikerét értékesíteni kellett.

Észre is veszi az erdélyi követ e gyengességét, mondván: »Ez a porta nem a régi, hogy erővel, észszel valamire mehetne már, mindenfelé sántikál, kap mint a vízbe haló ember, hízlekedik, csak növeli a mérgét látván a maga tehetetlenségét. A tanács (diván) valóban szűkös, itt is magok sem jövedőlnék magok felől már igen jól. Az kár, nem ismeri a keresztyenség, derekasan mennyire futhat, mivel igen fedezi pompával maga szemérmét« (t. i. eltakarja gyengességét.)

S van még egy állandó jellemvonása a diván-világnak, bámulatos gyanakodó ösztöne. Keleti eszével megérti az intrikát, csak akkor lehet őket rászedni, mikor nyíltan beszélnek velök. A főntebb idézett nyilatkozat után tíz nappal következő beszélgetés folyik Rákóczi követei s a Nakib effendi (a Müfti adlatusa) között:

Nakib: Egy dolgot hallok én régen hogy beszélnek, van-e abban valami.

Rákóczy követe: Mi az?

N.: Hallom a fejedelmet lengyel királyságra akarnák vinni.

R. k.: Mi nem halottuk, de ha úgy találna is lenni, ott is a hatalmas császár csirágja (lámpása) lenne.

N.: Ha úgy lenne, Erdély is a Rákóczyé lenne, ha jó volna is, de ki tudja, az idő mit hozhatna magával, sok nemzetséggel csinálhatna szövetséget, a svéd király pedig barátja lévén, ki igen praktikus, *ki tudja mit indíthatnának az ozmán nemzetség ellen.*

S mindezt már két hónapja tudták a portán, tehát rögtön a Potocki küldöttsége után Rákóczyhoz, a porta is megtudta a tilkot. S ez a gyanú, mely a Nakib-effendi szavaiból kitűnik, vezérlé a portát Rákóczy ellen s kísérte sirjáig

VII.

János Kázmér újra lengyel földre lépett. Erdély semlegességére, Rákóczy jó indulatára nagyobb szüksége volt, mint vala, azért jelöltséget a trónra nem ejtették el Rákóczy viszont a maga részéről nem mulasztotta el a Chmelnickivel megszakadt viszony újjá elevénítését. Laza nem hagyta el, tenni akart mindenkép. Mikor János Kázmér sikereket vívott ki, az előbb igen kicsiny lengyelek vérmes követelésekkel léptek fel: Rákóczynak, kitől előbb segélyt kértek, diktálni akartak. Fegyver volt a kezökben királyok gyermektelensége, a trónutódlás ígéréttel hatalmas összeköttetéseket biztosíthattak magoknak. A katholicismus praerogatíváinak elismerésének feltétele alatt combinatioba vették a német császárt, a czárt, de komolyabban csak Rákóczyt. De csak azért, mert pénzt és katonát adhatott, ez a követküldések tartalma. Mindezt megadta volna Rákóczy, de nem tetszett neki a lengyelek határozott követelése vallás változtatása iránt, János-Kázmérban pedig nem bízott, sehoggy sem hitte, hoggy az ő révén elérhesse célját.

Mikor legjavában kezdődnek a Prazmowszki, később gneseni érsek vezette lengyel küldöttséggel a tárgyalások, Chmelnicki, ki hírt kapott Rákóczy királyi jelöltségéről, ugyancsak követet küldött Erdélybe Bruchowiecki személyében. Egy zűrzavaros gombolyaga áll előttünk a különféle viszonyoknak, a svédek Chmelnickit igyekeznek megnyerni, a lengyelek egyszerre alkudoznak Rákóczyval, a kozák hetmannel s a czárral, a czár s a svédek tesztült viszonyban vannak, Rákóczy meg keresi az Ariadne fonalát. S e keresésében az a fatalistikus hit vezérli, hoggy a svédek egyedül vezethetik ügyét diadalra. Követeket küld tehát jun. havában a czárhoz (Rácz Györgyöt s Tövisi Dánielt) s a hetmanhoz. Előbbinek barátságát kéri, utóbbival positiv megegyezést kötendő. A czár aug. 4-én szívesen látta a követeket, s biztatólag felelt. Nagy változás állott be, mikor Károly svéd király varsói diadala után (1656. jul. 28) azon

vette észre magát, hogy a győzelem daczára, ha megakarja ujítani a háborút, Rákóczy s a kozákok fejedelme nélkül nem mozdúlhat. Rákóczy türelmét már próbára tette a hosszas várakozás, lélektanilag már beállott nála a *mindegy* álláspont, mikor az ember nem bánja, bármint süljön el dolga, csak kezdődjék már.

X. Károly végre engedett a kényszernek s positiv ajánlatokkal lépett Rákóczy elé 1656. máj. 8. két követet küldött Erdélybe: Welling Gothardot és Sternbach Celestint. Egy üzletet ajánlott Rákóczynak: adjon katonát, ezért azután hűbérképen megkapja tőle a Szepességet s önállóan a haliczi hercegi czímmel a Podolia nyugati részeivel kikerekített mai keleti Galiciát. A kozákok szabadságát mindketten garantirozzák. A tizenhárom pontból álló útasításban foglalt előterjesztések Rákóczyt kivéve, mindenkit kijózanítottak volna. Rákóczy többet várt ez igaz, tudta jól a svéd király, hogy ajánlatait meg kell bővitenie, de Rákóczy esodálatoskép a svédet s helyzetét nem ismerte. Hisz neki kellett volna diktálni, a helyett kétségeskedett, mi lesz belőle, ha a dolog rosszúl üt ki, s megtudja-e védni a svéd király? Ezt Rákóczynak tudni kellett volna, épp úgy, mint hogy a kozákok s a czár terveiről is igazabb tudásának kellett volna lenni. Nagy nehezen végre nem adta meg *ezért* az árért a kívánt segítséget.

Sebessy, a kozákoknál járt erdélyi követ, a Chmelnicki küldte képviselőkkel majdnem egy időben ért Erdélybe. Rákóczy párhuzamosan folytatta a tárgyalásokat a svéd és kozák követekkel. Az oklevelek és iratok elolvasása után meg kell győződnünk, hogy Rákóczy — minden alkudozás daczára — siettette, sőt pressionálta a svéd követeket. Türelmetlen volt, fenyegetődött, nem hallgatott senkire, pedig óvták, saját családja, maga a nép ellene volt, leginkább pedig a tapasztalt birtokos elem, mely meg tudta becsülni azt a körülményt, hogy a török-áradás közel félszázadig nem érinté Erdélyt. Hiába írta a konstantinápolyi követ, Harsányi Jakab, hogy a »portán már nem hiszik szónkat,« Magyarországból sem bíztatták, a királyság vágya már a paroxismussá vált. A svéd követeknek rá kellett állani, hogy királyi czímmel bírja a felosztandó lengyel területet s az egyességben igen nagy gondot fordított a kereskedelmi érdekekre is, szemben követeléseiivel a svédek arra hivatkozhattak, hogy a királyoknak úgy is fenntarták a ratifikációt. A fejedelem erre ügyet sem vetett, hanem tisztába jutott Chmelnickivel, ki szövetekezett vele s a szabadság fenntartásával forma szerint ígértet tett, hogy elismeri lengyel királyságát. Ugyancsak Rákóczy közvetítése mellett létrejött a svéd kozák szövetség is. Erdély rendei — a fejedelem akarta — beleegyeztek a hadjáratba s 1657. jan. 6-án Rákóczy megindult királyságot keresni.

Kétszázharmincnyégy év telt azóta, hogy ez a szövetséges had-

járat megindult. Ma higgadt észszel izekre bonczolhatjuk szét a terv gyöngéit. Ma látjuk már az egyes felek gyengéit s ítélünk. Ez a históriának »utólagos« prognosisa. De hát azt, hogy magok nem látták át a terv kivihetetlenségét, abban nem hibáztatjuk teljesen Rákóczyt. Hogy erősebbnek hitte a svédet, ez hibája; hogy gyengébbnek a lengvelt, az szerencsétlensége; hogy megbízott Chmelnickiben, az a viszonyok nem tudásából eredt. Csak egyért nem lehet részvétünk teljes iránta, mert szeles volt s nyolcz évi habozás után, rosszul ítélte meg a helyzetet. Csak az ember érdemel sajnálatot benne, de nem a politikus.

VIII.

Rákóczy politikai szereplésének utolsó szakaszához értünk. Rákóczy egy nehéz hadmenettel átlépván sergével a Priszlopot, meglepte a lengyeleket. Febr. 2-án már Stryben volt. Febr. 18-án együtt van vezérlete alatt az egész sereg: 18000 lovas, 5000 gyalog magyar, 6000 oláh s 20000 kozák. Jól fölszerelt, egészében engedelmeskedő derék egy had volt ez, melylyel kitünő vezér nagyokat művelhetett volna. Nem tekintve a lengyelek passiv ellenállását, kik Rákóczyban országuk feldarabolóját látták, nem a diplomáciai sakkhúzásokat, melyek veszteglésre kárhoztatták a sereget, a rossz utakat s a rossz területismeretet, meg kell vallani, hogy a seregnek nem volt igazi hadvezére. Kemény János, a későbbi fejedelem jó katona volt, de szabad akciózt a fejedelemre való tekintetből sem fejthetett ki, azonkívül a svédekkel való együttműködés nem egyéb egy nagy vágásnál, mely a levegőt szeldelte. Teljesen úgy van, a mint Rákóczy írja az anyjának: »Ellenség fegyvere nem ártott nekünk, hanem Isten, az akadályos, lápos utak, az utaknak nem lévén tudói, a kozákság hozzá.« Ezzel a fejedelem önmagát ítélte el, mert a legegyszerűbb erdélyi hajdú bátran vethette a fejedelem szemére, hogy miért vezeti oly országba, melyet előbb ki nem tanúltatott?

A kozákság tényleg nem fért meg a sereggel, rossz szemmel nézték Rákóczy előmenetelét s nem szívtették királyságát. Rákóczy nagyon jól tette volna, ha megmenekszik segedelmöktől, de emberei ebben is félrevezették, magyarázván a kozák sereg erejét. Ebben Chmelnicki nem volt hibás, valamint abban sem, hogy a czár protektoratusa daczára a svédek mellé állott. A czár a lengyelekkel egyezkedett, ez elég ok volt arra, hogy elálljon a czártól, mert a lengyelle a kozák nem tarthatott békét. Különben a kozákság e szereplése Kosztomarow munkájában bő méltatásra talált. Ugyancsak Kosztomarow leírja, hogy György, a hetman fia Rákóczy segedelmére sietett, de legénysége fellázadt s meggátolta e szándékában.

Rákóczyt először a svéd király hagyta oda, azután a kozákok,

végre elhagyta szerencse csillagában való hite s ezzel lehúllt a hályog szemeiről, de csak azért, hogy lássa vesztét. Hét hónapig tartott a hadjárat. Jul. 22-én Czarni-Ostrowban a lengyelekkel kell megalázó béket kötni, azokkal, kik két év óta könyörögtek előtte. Jul. 27-én pedig elhagyja seregét, nehogy elfogják, négy nappal később pedig a tatárok, a XVI. és XVII. század keselyűi, rávetik magokat az elcsigázott serege s hős védelem után a túlélőket rab-ságra hurcolják.

Rákóczy ellen fordúlt minden: török, német, lengyel együtt s külön-külön. Csak az orosz czár mutatott iránta jó indulatot mindvégig. 1656. okt. 2-án Grigorje Vasziljevics Volkovval Riga alól czobolybőröket küld neki ajándékba s őva inti, hogy ne barátkozék svédekkel s az ő ellenségeivel. Rákóczy György 1657. feb. 17-én letagadta, hogy a svédekkel bárminemű összeköttetésben is áll. Sőt még azután is, hogy Rákóczy lithván földre ment, a czár követeket küldött hozzá, (Ivan Afanaszjev Melyabuszkyt, Alexej Titovot s tolmácsul Osztarjev Dimitrit) s tanácsolta neki, hagyjon fel a svéd szövetséggel. Melyabovszky már csak akkor ért Rákóczy közelébe, mikor a tatárdulás és Rákóczy seregének elfogatásáról értesült. Chmelnicki nem élte túl szövetségese bukását, jul. 27-én meghalt.

Rákóczynak lengyel álmai trónjába s mint már említők Erdély bukásába kerültek. Még három évet élt, lételeért küzdött ezalatt, megtört, de férfiasan. A diplomacziái mesterség, a leleményes ész és furfang 1657 után sem maradnak el Rákóczy működéséből, de vége mindennek. 1650. ápr. havában már hatodízben ír az orosz czárnak, mint a hogy nyíltan vallotta európaszerte, hogy csak a keresztyénség ellenségei ellen való harcban találja üdvét. Szakitott a törökkel. Ugyanazon év máj. 22. halálos sebet kapott a gyalui csatában s beléhalt. Megbűnhődött mindenért, a mi országa s maga ellen vétett.

Ismertetésünket ezzel befejezzük. Az olvasó láthatja, hogy mindazon gyűjtemények, melyeknek csak vázlatos tartalmát említhettük föl, nemcsak localis érdekűek, hanem az általános történet keretének betöltésére becses, ismeretlen anyaggal járúlnak. Azok a feldolgozott munkák, melyek nyomán II. Rákóczy György egyéniségét s éjszakkéleti terveit jellemeztük, megérdemlik, hogy tudomást vegyen róluk a külföldi irodalom is. Nemcsak a tárgy érdekében óhajtjuk mi ezt, hanem azért is, mert főképp az oro-z irodalomnak van módjában a maga szempontjából kibővíteni s értelmezni mindazt, a mit a szerző csak a magyar és a nyugoti források alapján, könnyen megeshetik, egyoldalúan ítelt meg.

DR. THALLÓCZY LAJOS.

Irodalmi Szemle.

Az erdélyi nemesség címerei.

A Siebmacher féle „Wappenbuch“, mely Európa legtöbb országának nemesi oklevelei sorozatát, azok leglényegesebb adatait, s az egyes nemes családok címerekeit adja ki országok szerint, Magyarország nemességének sorozatán kívül kezdette csoportosítani és tárgyalni Erdély nemességét.

Midőn a kiadók, (a nürnbergi Bauer és Raspe ezég) elhatározták a régi Siebmacher címeres könyvének új kiadását, még fennállott a régi erdélyi nagyfejedelemség s így bone fide adták a megbízatást a nagyszabeni Reichenau kapitánynak, hogy Erdély s az erdélyi nemesség címereit állítsa össze.

Reichenau 1884-ben (midőn már rég megszűnt a külön Erdélyország,) adta ki az első füzetet, a mely Erdélyország, a három nemzet s a fejedelmek címereit, pecséteit, pénzeit ismerteti írásban és képekben, Szapolyaitól—Thökölyig.

A 2. füzet a mely 1886-ban jelent meg az erdélyi vajdák (1291 - 1552), alvajdák (1363—1490.), székely ispánok, főkormányzók és szászgrófok címereit tartalmazza.

Reichenau elhunytával Csörgheő Géza és Bárczay Oszkár (a kik a magyar nemesség címeres könyvét dolgozták ki e nagyszabású vállalat számára) folytatják az így megkezdett munkát a 3-ik (a múlt évben megjelent) füzettel. Mindenekelőtt kijelentik, hogy Erdély külön tárgyalásával nem értenek egyet, mert az erdélyi nemesség ép úgy, mint a horvát, a magyar nemességhez tartozik, mindenik egy-egy „membrum sacrae coronae“; de a már megkezdett munkát, mintegy függelékül a magyar nemesség címeres könyvéhez folytatják és befejezik.

A 3-ik füzetben adják a hercegek, fejedelmek és grófok címereit; aztán a báróké s megkezdik a köznemesség címerei ismertetését az Áaron családtól — az Armprusterig.

A 4-ik füzetben (a mely már ebben az évben jelent meg) az Aszalos-családtól — a Chák nemzetségig haladtak.

A köznemesség csoportjában a következő családok czímerei láthatók: Aáron, Abódi, Ábrahám Ábrám, Ábrán, Ábrány, Ács (v. Békesi), Acsády, Aczél, Ádám, Adlershausen, Angnethler, Ágoston, Albrich, Alja, Almády, Almásy, Alsáni, Altenburger, Ambrósy, Ambrus, Ancsán, Andor, András, Andrásy (v. Borbély), Ambró, Angyalosi, Antal, Antos, Apostol, Arany, Aranyosmegyesy, Árapatak, Árkosi, Armpruster, Arz, Aszalos, Asztalos, Atzél, Bábonyi, Bachó, Bacskay, Bagossy, Bágyoni, Bája, Bajó, Bak, Baka, Bakay, Bakka, Bakos, Balán, Balás, Balássy, Balia, Bálint, Balogh (hét), Balucz, Bálványosvárallyai, Bándi, Bánházy, Banka, Bányász, Bányai, (2) Barabás, Barakonyi, Baranyay (5), Baranyi, Barát, Baráthy, Barbul, Bardócz (2), Baricza, Barla, Barlabási, Barmos, Barna, Baronyay, Barra, Bartalyus, Bartha (5), Barthos, Báthory, Baussner, Baxay, Bebek, Beche, Bechey, Bechyey, Becsky, Becsús, Bécsy, Bécz (helyesen Becz), Becze, Beczi, Bede, Beder, Bédi, Beke, Bekes, Bekesi, Belényessy, Bélteky, Benckner, Bencsik, Bende, Bene, Benedek, Benedicti, Benes, Benkő, Benő, Beódi, Beóiti (= Bőjthi,) Bereczky, Beregszászi, Berky, Berlya, Bertalan, Berzenczei, Bessen, Betegh, Biális, Bihari, Bika, Bikfalvi, Birizdo, Bíró (12), Bisztray, Bleniesy, Blinke, Bobrik, Boczék, Boczkó, Bod, Bódé, Bódisár, Bodó, Bodola, Boér, Bogác, Bogáthy, Bogdán, Bogdány, Bohoczel, Bojér, Bóka, Bokor, Boldi, Bolgya, Bolmos, Bona, Boncz, Bónis, Bontha, Bonyhai, Borbély (9), Bornemisza (5), Boró, Boros (6), Borosnyay, Borsai, Borsodi, Borsos, Borsy, Bosóki, Boythos, Bozinkay, Bök, Böcsös, Bögöz, Bóhm, Bú, Buday, Bugyul, Bulsesti, Buza-családok.

Az erdélyi nemesség ivadékai számára nagybecsű munka ez. Csergheő G. és Bárczay O. szakértelme, lelkes buzgólkodása igyekszik mennél teljesebbé tenni e czímerek gyűjteményét. Köszönettel fogadják az érdeklét családok felhasználható adatait.

Az egyes füzetek ára 7 márka 50 fillér, egész kötetek megrendelése esetén füzetenként 6 márka.

Sz. I.

A tolstoismus.

E czím alatt adott ki Schroeder a minap Berlinben egy művet, mely Tolstói gróf különböző műveiben található vallásos-erkölcsi alap gondolatait fejtegeti. Tolstói Leó gróf korunk egyik legtehetségebb és legtermékenyebb írója, ki nemcsak mulattat, hanem tanít, épít és vigasztal, s nagyszabású gondolatokkal és vezérlő eszmékkel szolgál napjaink szociális bajainak enyhítéséhez. Egyik főtulajdonsága az ő mystikus elmélyedése az igazság keresésébe s az a nemes egyszerűség, a melylyel a legfőbb vallásos-erkölcsi igazságokat kifejezni tudja.

Mindegyik művén az igazság komoly keresése észlelhető, s mindenütt átvonul az a fenkölt hang, mely istenországának e földön való megvalósulásából s a világnak a szeretet evangéliuma által való meg-

váltásából meríti legszebb eszméit a társadalom erkölcsi átalakulása és megújíthatósága tekintetében. Így 1855-ben írt „Sewastopol“ cz. művében azt mondta, hogy „elbeszélésének hőse maga az igazság;“ 1876-ban „Anna Karsuina“ cz. alatt kiadott művében pedig így ír: „az értelemmel nem tudom felfogni, hogy miért imádkozom, de azért mégis imádkozom;“ 1884-ben kiadott „Mit tegyünk?“ cz. művében a jelen falusi és városi élet nyomorának enyhítésén fáradozik; ugyanakkor kiadott „Miben áll az én hitem?“ s a múlt évben kiadott „Istenországa bennetek vagyon“ cz. műveiben hitvallását s annak az erkölcsiséghez való viszonyát fejtegeti behatóbban. E 2 utóbbi művét az orosz cenzura üldözte, s csak német fordításokban és másolatokban lett elterjedve.

Valamennyi művében hangsúlyozza a hegyi beszéd parancsait s a szeretet törvényét, mely abban kulminál, hogy a vallás s a lelkiismeret dolgában erőszakhoz sohase nyúljunk. „Ideálom az — úgymond — hogy semmiféle célra erőszakkal ne éljünk.“ A legveszélyesebbnek tartja a lelkiismeret feletti uralmat, s a legmesszebbre menő konsequenciáiban vallja a vallásszabadság s a türelem magasztos elveit.

Sajátságos talentuma Tolstói gróf az ifjú Oroszországnak. Környezetének nyomorúsága, korunk e szociális közbaja és veszedelme érdeklő leginkább az ő pessimistikus ízű világnézetét. Nyomós gondolatokkal találkozunk nála a vallásról, az erkölcsiségről, a lelkiismeretről, a bánatról, az önadaadásról s az önfeláldozásról, s általában sok életrevaló keresztény elem található az ő műveiben, de nem a teljes kereszténység. A vallás szerinte az isten által az embereknek tett igazi kijelentés, míg a létező vallási viszonyulatok valamennyiét 3 főtypusra vezeti vissza: 1) a primitív személyes viszony, 2) a pogány társas családi vagy állami viszony s 3) a keresztény vagy isteni viszony. Az evangélium Tolstoinál „új törvény“, nem pedig örömhír a Krisztusban a bűnösök számára megjelent isteni kegyelemről. A hitet tehát nem tudta kellőleg felfogni a maga életerejében és mélységében. Istensége „legfőbb akarat“, s a mit az akarat céljainak szolgálatáról és megvalósításáról mond, nem ellenkezik az ember mint erkölcsi lény öncéljaival, sem a család, állam, nemzet vagy emberiség közös aspirációival, különben Tolstói szerint kételkednünk kellene e legfőbb akarat észszerű és erkölcsi természetében.

Az ember vallásos viszonyának hármasságával analog az erkölcsi rendszernek hármasságával, u. m. a primitív, vad individualistikus, a pogánycsalád-állami vagy társadalmi s a keresztény — isteni morál rendszeré. S itt komolyan hangsúlyozza az erkölcsi életszabályoknak s a vallásosságnak szoros összetartozását. A legmélyebb meggyőződés hangján emeli ki, hogy lehet ethikai tánulmányokat vagy kathekizmusokat írni, de ha az emberek azt hiszik, hogy ezzel irányozhatják az emberiséget, csalódnak, mert az emberiséget nemcsak

az értekezések és kathekizmusok irányozzák, hanem az élő hit s a tántoríthatlan vallási meggyőződés. Az erkölcsre csak úgy oktadjuk a népet, ha azt a vallásos érzelmek fenköltésére és fejlesztésére alapítjuk.

Az erkölcsiéget tehát nem függetleníthetjük a vallástól, mert nemesak hogy annak kisugárzása, de egyenesen benne is foglaltatik

Az ethika sulypontját közelebről a szociális téren látja. Szociális egészségtanában maradandó gondolatai mellett sok a niesterkelt és erőltetett elem. A tőke és a munka viszonyainak gyökeres megjavítását czélozza, s a visszaélések egész legióival szemben hatalmas gyógyszerekhez is nyúl. Tényleg azonban félreismeri a munkafelosztás áldását s nem különbözeti meg eléggé szabatosan a különféle hivatásokat. Megfeledezett a német példabeszéd igazságáról: Ein jeder Stand hat seinen Frieden, ein jeder Stand hat seine Last. Az sem egyezik az ő — sok tekintetben az őskereszténység szellemére emlékeztető — askétikus ideáljával, hogy a házasság isteni rend és intézmény, mivel a kizárólagos házastársi szeretet Tolstói szerint a legfőbb ideálhoz: az emberek teljes egyesüléséhez mérten a bűnnek egy nemével azonos. Dícséretre méltó azonban, hogy a felületes világléletnek ledér hazugságait kérelhetetlen szigorúsággal deríti felegész valójukban, s tanaival és példájával elveinek tisztaságát és őnzetlenségét be is bizonyította.

Ebben áll Tolstói „keresztény humanismusa“, a melylyel a mai tudomány össze nem egyeztethető. Korunk tudományossága — úgymond — daczára az anyagi téren elért sikereinek, az emberi életre nézve vagy értéktelen maradt, vagy épen veszedelmes eredményekkel járt. Hiányzanak épen a mai tudományban az erkölcsi érzésnek alapjai.

Csak nemes egyszerűségére és szerénységére vall, ha nem akarja, hogy „tolstoismusról“ beszéljenek és jelszavakkal dobálódzanak a mai emberek, sőt inkább az ő tanainak az evangéliumi világnézettel való megegyezését vitatja az egész vonalon. Szép a szándéka; de czélját nem igen érte el. Így értette azt ismertetője, Schroeder is, ki tolstoismus alatt Tolstói műveinek keresztény vallásos-ethikai gondolataleleit érti. Főbb keresztény tételei ezek: Krisztus a Messiás, mivel tana az igazság. A nagypéntek és a Golgotha emlékezete az önfeláldozó szeretet legnagyobb példájának. A legfőbb jó, a mint azt Krisztus kifejtette, az isten, mint legfőbb akarat s a felebarátok iránt való szeretet, s az ember igaz törekvése és istenes élete a jó iránti törekvésében áll. A Krisztus által hirdetett örömhír az üdvjóról nem valemi mystikus kijelentés vagy természetfeletti dogma, hanem az életcélznak fokozatos kifejtése és magyarázata stb. stb.

Valóban hálás munkát végzett Schroeder, a midőn művében ismertette Tolstói tanainak genezisét, azután nézeteit az erkölcsiségről s a szociális bajokról, s végül azoknak a jelenkori viszonyokra vonatkozó gyakorlati jelentőségét. A kit tehát korunk „modern“ bajai s azok gyógyszerrei érdekelnek, sokat tanulhatnak Tolstói műveiből s

szerzőnek alapos tájékoztatásából. A fentebb ismertetett mederben mozog Tolstoj „Patriotismus és kereszténység“ cz. műve is, mely legközelebb Berlinben jelent meg meg. „Az idők jele“ ez is, — méltó a megfigyelésre s a komoly tanulmányozásra!

Eperjes.

DR. SZLÁVIK MÁTYÁS.

Székely Oklevéltár.

Kiadja a székely történelmi pályadíj-alap felügyelő bizottsága. Szerkesztette Szabó Károly Sajtó alá rendezte Szádeczky Lajos. IV. kötet, 1264–1707. Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomdája. 1895. 8. r. 374 l. Ára 2 frt.

Közelebről került ki a sajtó alól, a „Székely Oklevéltár“ IV. kötete, mely úgy az oklevelek gazdagságánál, mint azok történelmi becsénél fogva is méltán sorakozik elődeihez, melyeket még b. e. Szabó Károly bocsátott volt közre. E kötet anyaga az ő hagyatékában maradt hátra, de nem sajtókészen, nagyobbára fejezetek (tartalom kivonatok) nélkül. Úgy, hogy a bizottság ennek elvégzésére és a kötet sajtó alá rendezésére a székelyek története megírásával megbízott Szádeczky Lajost kérte fel, a ki azt lelkiismeretes gondossággal végezte el.

A kötetet Szabó Károly életrajza nyitja meg, melyet Szádeczky igaz kegyelettel és melegséggel írt meg. A kötet anyaga 1264—1707-ig terjed, de az oklevelek nagy tömege a XVI. és XVII-ik századra esik. Összesen 221 oklevelet tartalmaz: a XIII. és XIV. századból 5—5, a XVI. századból 3, a XVI. századból 89, a XVII. századból 135 és végre a XVIII. századból 4 oklevelet adván.

Az első oklevelek néhány birtok adományozásról és birtokba való beigtatásról szólnak. Fontosabbak és a székelyek történetére nevezetesebbek azok, melyek a fejedelmi korszakból valók. Ezek közül kiválóbbak a következők:

Báthory István korából az 1571. aug. 18-án kelt oklevél, melyben a fejedelem a kászonszéki székelyeket, még régebben kapott szabadalmaikban, hogy maguknak kapitányt és bírót választhatnak, megerősíti A 674. sz. (1571. szept. 27.), melyben megtiltja a könyvnyomtatóknak, hogy a fejedelem engedélye nélkül semmiféle íratot ki nyomtatni és terjeszteni ne merészeljenek. Ez a rendelet nyilván a vallásújítás, a reformáció ellen irányult. A Báthory és Békés trónviszályára is több oklevél vonatkozik. Így a 690-ik (1576. febr. 3.), melyben a győztes Báthory szentdemeteri Nyujtódi Györgyöt jutalmazza meg a Békés Gáspár ellen viselt hadakozás alkalmával szerzett érdemeiért. A 688. (1576.) „Az udvarhely-, csík-, gyergyó- és kászonszéki főemberek által fizetett 50 dénáros adó összeírása“ megismertet az akkori székely főbb birtokosokkal.

Báthory Kristóf idejéből nevezetesebb oklevelek a 692. (1576. apr. 24.), melyben a fejedelem az aranyosszéki székelyeket sza-

badalmaikban megerősíti; a 694. (1577. febr. 25.), mely által Székely-Udvarhelyhez kapcsolja Szent-Imre falut, s a 698. (1578. márcz. 7.), melyben Ilyefalva városnak három országos és heti vásár tartására jogot ad.

Báthory Zsigmond idejéből kiemelendők a 728. (1589. ápr. 22.); melyben Székely-Kereszturt még Izabellától nyert és Báthory István által is megerősített adómentességében (kivéve a török adót) megerősíti; a 729. (1589. május 2.), mely által a Kézdi-Vásárhely és Bereczk városában a harminczadot eltörli a háromszékiek és brassaiak kérésére és Bereczkben meghagyja a régebben divatos vámszedést; a 735. (1593. ápril 21.) melyben Maros-Vásárhelynek megengedi, hogy az örökösök nélkül elhaltak vagyona az örökösökre szálljon. E korszak szereplő férfiai közül különösen a Báthory Zs. idejében oly nevezetes szerepet játszott, de később vérpadra került Kovacsóczy Farkas kanczellárról is több oklevél emlékezik meg. Így már előbb, Báthory Kristóf idejéből a 705. (1580. márcz. 24.), melylyel a fejedelem neki több Maros- és Nyárad-menti falut adományoz; a 731. (1590. nov. 3.) 732. (1590. decz. 11.) és 734. (1592. decz. 1.), melyek által neki Zsigmond birtokokat adományoz. A Báthory István muszka-hadjárataiban vitézül küzdött Székely Mózesnek is több birtokot adományozott Zsigmond, a mint azt e kötetben is több oklevél bizonyítja. A Báthory István elől kibújdosott Andrásyak történetére is több oklevél vet világot, melyek különösen az Andrásyak azon törekvését tárja fel, hogy elvesztett erdélyi birtokaikat visszakapják. A 739. (1595. február 18.) oklevél szerint „Rudolf császár-király Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnél közbenjár, hogy az Erdélyből régebben kibújdosott Andrásy Péter fiainak, Mátyásnak és Jánosnak adja vissza ősi javaikat; 741. sz. a pedig (1595. jul. 13.) Miksa főherczeg ír Báthory Zsigmondnak az Andrásyak ügyében.

Mihály vajda betöréséről, zsarnokságáról az ellene felkelő nemességnek táborba szállásáról, végül Mihály vajda kiveretéséről is több oklevél szól. Így a 749. (1600. jan. 28.), melyben Mihály az általa később meggyilkoltatott Szentpáli Kornis Farkast tanácskozássra hívja; a 750. (1600. szept. 9.) „A Mihály vajda ellen felkelt erdélyi nemesség tordai táborába küldött értesítés“; a 751. (1600. szept. 10.), melyben a szebeniek a háromszéki székelyeket Mihály vajdától elvonni és a Torda melletti táborba gyűlt nemességhez édesgetni igyekeznek; a 753. (1600. szept. 11.) „A tordai táborba gyűlt felkelő nemességnek a Mihály vajda ellen hozzájuk csatlakozott aranyos-széki székelyek számára adott kiváltság-levele;“ a 756. (1600. okt. 12.), melyben az erdélyi tanács-urak Makó Györgyöt megjutalmazták, a miért a magyar huszárokat a Mihály vajda pártjáról az erdélyiekhez vezette.

Báthory Zsigmond 3 ik fejedelemsége idejéből több oklevél van közölve, ezek közül említésre méltó a 758. (1601. jun. 1.), mely azt

az érdekes tényt bizonyítja, hogy némely háromszéki falvakból a fejedelmnek solymakat szoktak adni évenként; a 761. (1601. decz. 31.), melyben Zsigmond a csík-, gyergyó- és kászonszéki székelyeket a jobbágy-ságból, melybe jutottak, felszabadítja; a 762. (1601.), melyben Zsigmond Székely-Udvarhely kiváltságait erősíti meg

A Básta György korából érdekes oklevél a 765. (1602. aug. 30.), melyben parancsolja, hogy a marosszéki székely drabant hadnagyok kiváltságait tiszteletben tartsák; a 767. (1603. okt. 8.), melyben Teleki Donáth Györgyöt Székely Mózes ellen tanúsított szolgálataiért jutalmazta meg.

Báthory Gábor idejéből a 775. (1608. máj. 10.), melyben ő a kászonszékieket a hadfelkelés alól felmenti, melyért a Moldvába vezető ösvényeket és utakat kellett őrizniök, a 776. (1608. jun. 10.), melyben megerősíti Kézdi-Vásárhelynek Izabellától kapott szabadalmait.

Bethlen Gábor idejéből fontosabb oklevelek a 786. (1614. szept. 2.), mely szerint (Homoród-Szt.-Pál, (Udvarhelym.) határán akkor sőt vágtak; a 787. (1615. jan. 18.), melyben a Kendi István által támasztott nyugtalanság elfojtása végett intézkedik; a 788, 794, 795, 798, 803, 805, melyek mind Székely-Udvarhelyre vonatkoznak; a 790. (1620. jun. 24.), 814 (1628. aug. 22.), melyekben Székely Mózes fiának, Mózesnek atyja érdemeiért birtokokat adományoz. Ez okleveleknek igen szép részletei azok, melyek Székely Mózes érdemeit sorolják föl; a 797. (1620. jul. 27.), melyben „II. Ferdinánd király hivatkozva a II. Mátyás király és Erdély között Nagy-Szombatban kötött egyezségekre, felhívja a székelyeket, hogy iránta, mint Magyarország királya iránt hűségesekek legyenek, segílyt ellene ne adjanak, sőt az ellenkező törekvésekkel szálljanak szembe“; a 800 (K. u. 1620. körül), melyben Uzoni Béli Kelemen jelentést tesz a háromszéki székelyek állapotáról stb.

I. Rákóczy György korából érdekesebb oklevél a 824. (1633. decz. 20.), melyben a fejedelem Székely Mózes birtokait, ki ellene lázadást támasztott és a portára menekült, Ugron Pálnak adományozza; a 821, 826. és még több, melyek Székely-Udvarhely kiváltságait erősítik meg; a 829. (1635. nov. 12.), mely a csík-, gyergyó- és kászonszéki székelyeket a nemesség túlkapásai ellen védelmezi; a 830. (1636. jan. 30.), mely Sepsi, Kézdi és Orbai székben az örökösödést szabályozza; a 832. (U. n. 1636), mely a szombatosokra vonatkozik; a 835. (1638.), mely Homoród-Almás és Vargyas községek az almási barlang tulajdonfeletti perére vonatkozik; a 840-iket (1643. nov. 15.) emelem ki, mely Rákóczy Zsigmondnak „az udvarhelyszéki és háromszéki főkapitányságba s egyszersmind a székelység főgeneralisságába történt ünnepélyes beigtatásáról“ szól.

II. Rákóczy György idejéből kiemelésre méltó továbbá a 849., (1652. jun. 1.), mely az Udvarhelyszéken Korondon, Parajdon és Só-

falván lakó solymárokat régi kiváltságaikban megerősíti. Fontosak azok az oklevelek is, melyek a „tatár rabságra“ vonatkoznak.

Bárcsai Ákostól csak egy oklevél van közölve, a 858. (1660. okt. 22.), melyben felszólítja a csiki székelyeket, hogy az „árulókat és pártoskodás fejait fogják meg és adják kezébe.“

Apafi Mihály idejéből a legnevezetesebbek a 873. (1674. nov. 13.) a Bánfi Dénes megbuktatására törekvő liga tagjainak, kik Apafi Mihály fejedelemhez Balázsfalvára gyűltek össze, Csík, Gyergyó és Háromszékhez ez ügyben kelt levele; a 875. (1679. márcz. 24.), mely Bethlen János özvegyét, Fekete Klárát idézi országgyűlés elé, férjének, a Béli Pál által támasztott nyugtalanságban való részvételéért

A fejedelmi kor után a kormányzóság idejéből fontosabb a 898. sz. oklevél, a székely nemzet adó alá vetése ellen tiltakozó írata a főtisztviselőknek; a 892. (1698. decz. 17.) és 893. (1700. márcz. 5.) mely az udvarhelyszéki és orbai solymárok régi kiváltságait erősíti meg.

II. Rákóczi Ferencz felkelése idejéből van még két oklevél, a 896. és 897., igen jellemző az akkori viszonyokra: összeírása a császár hűségében megmaradt udvarhely-, csík-, gyergyó- és kászon-széki nemeseknek.

Ez nagyjában a „Székely Oklevéltár“ IV. kötetének tartalma. A mint látni lehet ebből is: a székelyek történetének anyagkészlete ez által egy gazdag kötettel gyarapodott. Az Oklevéltár használatát névmutató könnyíti meg, melyet Vas Miklós tanárjelölt szerkesztett.

S. S.

A Délvidéki Kárpátgyesület Kalauza.

Szerkeszti Weber Antal. Ára 2 korona. Temesvár, 1894.

Mint az Al-Duna várnai emlékeinek vagyis Dacia legszelsőbb határvidékének kutatója, magam is több irányban bekalandoztam a Szemenik hegység könyékét s így könnyen érthető érdeklődéssel fogtam kezembe azt a csinos kötetet, mely a Délvidéki Kárpátgyesület néhány lelkes tagjainak, de legkivált Weber Antal főgymn. igazgatónak buzgóságiból a múlt nyár derekán az oda utazók tájékoztatására készült. A nemes cél érdekében is szívesebben láttuk volna, ha tüzetesebb értékesítést nyer az egyes cikkkíróknál a földtani intézet jelentéseiben s a magyar tudományos Akadémia kiadványaiban, valamint a Földrajzi Közlöny hasábjain épen a címbe foglalt vidékre vonatkozólag közzétett számos szakszerű történelmi és természettudományi dolgozatok vejeje. Az illetők ugyan így is derekas munkát végeztek s főleg Weber Antal barátunk buzgóságát itt is, mint Trencsén környékén, elismerésre méltó eredmények dícsérik. De le kellene valahogy szoktatnunk keletkező egyesületeink vezérkedő embereit arról a nálunk annyira általános hiedelemről, hogy még touristicai műveknél is elegendő a hazafiúi lelkesedés és vállalkozó áldozatkészség. Az EMKE kalauzát is ilyen praemissakkal

indították meg s isten és a közreműködők a megmondhatóí annak a gyötrelmes vesződésnek, a mibe a hazafias irodalmárok cikkkadományainak kihüvelyezése és átídomítása került. Hogy ily módon a formálgatással vesződő szerkesztő sem pótolhatja a hibás kezdeményezés fonákságait s egymagában a könnyű szerrel értékesíthető irodalmi termékekről kellő tudomást nem szerezhet: azt ennél a különben oly jóra való munkánál is sajnosan tapasztalnunk kelle. Így elejét vehetik vala az olyan túlhaladt helynévmagyarázatoknak is, a minőt Peitz után közöl a kalauz Mehadiáról, tagadatba véve a Peutinger táblán is megörökített *Ad Media m* létezését. Itt épen úgy szerepel az ős római elnevezés, mint Csernaban, Dierna Orsova ősi neve, vagy a Berzaviából fennmaradt Berzava.

Weber Antal vállalkozását mindazonáltal csak dicsérni tudjuk s a legvonzóbb hegyvidék, főleg Oraviczakörme, Stájerlak, Resicza, Ó-Moldova, Szászkabánya, Versecz leírásait nagy haszonnal forgathatják utazóink. Bevezető útásításai egészen megfelelnek a helyi viszonyoknak. Ezt megelőzőleg érdekes történelmi fejtegetést ad Weber a hegyek kultusáról. Temesvár részletes ismertetése után rövid leírását veszszük a Temesvárról kivezető vasúti vonalnak s itt főleg Versecz sikerfült, alapos leírását emelhetjük ki. Ide csatolták a Vojtek-Bogsán-Resicza hegyi pályát is, mely köztudomás szerint hazánk legérdekesebb hegyi vonalainak egyike s a Szemenik felé készülő útasok közvetítője. Az Oravicza-aninai vasút e tájképileg és történelmileg egyaránt érdekes vidékeit öleli fel, a legújabb telepítések bányászati és iparalkotások méltatásával. Hazánk első vasútja is épen Oraviczáról nyílt meg 1846-ban Báziasig a Dunához, a Stájerlak-aninai gazdag kőszéntelepek szolgáltására. A hajdani nemes fémbányászatot a vas- és kőszén váltották fel s Stájerlaktól, Aninánál e két iparilag fontos ásványtermék tőszomszédsága a mult század végétől egész új alakulásokat teremtett. Stájerlaktól Boroviczon át Jabloniczáig a régi „Halmos“ kerület remek műútja vezet. Mátyás király 1484-ben a Rudaria helyén állott Gerlistyét hét faluval itt adományozta a torontálmegyei Deszken birtokló br. Gerliczy család ősének, Gerlistyey Jakabnak. A hajdnai magyarság a Heinfy Simonfy Csornay családokkal a török becsapások után elenyészett, úgy hogy a kincstár és az utódjául szereplő csász. és kir. osztrák államvasút-társulat (mert csak a vasút lett osztrák-magyarrá, de nem az uradalmak is) cseh, német gyarmatokkal tarkították a vidék oláh lakosságát.

A Szemenik hegy alján ily módon alakult Weidenthal-Wolfsberg és Ferencfalva tehát néprajzilag is hálás terrenumot képeznek; míg turistikailag a legjutalmazóbb terület, mert a Szemenikről az Alföld keleti párkányzataiul kialakult s az erdélyi feltöldről délnyugatnak a Dunán átvonuló hegység nagyszerű plasticáját tárja elénk s 1447 m. magasságával, szelid fejlődésével mégis a legkönnyebb hegyi kirándú-

lásokat kínálja. Buziás Mehadia felől is-kellő tájékozódást nyerve, azzal, a benyomással tesszük le a 397. lapra terjedő könyvet, hogy a szokásos turista csevegések színvonalát meghaladó, történelmi ismereteket is előnyösen bővítő munkával gyarapodott abban irodalmunk.

TEGLÁS GÁBOR.

Tóth Ede élete és művei.

Írta: Pap Károly, Kolozsvárt. Nyomatott Gombos és Sztuppjárnál 1894. kis 8-ad. 227 l.

Dr. Pap Károly tagtársunk tollából a nyár folyamán egy nagyobb tanulmány hagyta el a sajtót a magyar színműirodalom egy korán elhunyt, tehetséges művelőjéről, Tóth Edéről. — A kik folyóiratunk régibb számain figyelemmel kísérték, észrevehették, hogy Pap Károly nagy kedvvel, nagy szorgalommal már liuzamosabb idő óta tanulmányozta monografiája anyagát. Minden sorából megérzik, hogy kedveltje a korán elhallgatott költő, hányatott élete, úgyszólván átálmodott dicsősége ragadták meg figyelmét, szeretetét. Tóth Ede élete merő tragikum, a legellentétebb végletek ironiával teli láncolata és a monografia írójának figyelmét inkább részvétet keltő életpályája, mintsem alkotásai kötötték le. Lankadatlan a Tóth E. nyomorának festésében, lelkével gondolkodik akkor is, midőn inkább szeretnők a hideg ész boncsolását, jobban kedveli jelleme festését, mint művei fejtegetését s meleg szeretetével még akkor is védi kedvelt költőjét, midőn mi nem habozunk ítéletet mondani.

De épen ez a vonzalom okozta azt is, hogy időt, fáradságot nem kimélve, szedte össze a költő életére vonatkozó adatokat és sikerült neki olyan nagy terjedelmű tanulmányt összeállítani, mint a minővel klasszikusaink életét örököltjük meg.

A szerző 227 oldalon, IX fejezetben tárgyalja a költő életét s működését. Tóth Ede 1844. okt. 14. Putnokon született. Atyja István, jómódu szabómester, polgártársai becsülését józan észével, hazafias és közmozgalmakban való részvételével érdemelte ki és a színészetnek és irodalomnak mindvégig pártolója maradt. Veje, gyermekei istenfélő jámborságára és szellemi nevelésére nagy gondot fordított, esténként maga köré gyűjtve őket, el-elmesélgetett nekik, vagy Edével egy újabb regényt olvastatott fel.

A gyenge testű gyermek iskolájában kiváló szeretettel a történelem nagy tanításain merengett el, fogékony szellemet árult el, mind a mellett iglői szereplése, hová német szóra és középiskolai tanulmányokra küldetett, nem jól ütött ki az év végén. Ez okozta élete első csapását, melynek pusztá emlékére később is tompa fájdalom nyilallott szívébe. Atyja kereskedő inasnak adta egy putnoki szatócsához, kinek durvaságát csak a családi és baráti kör melege enyhítette, de ennek is

vége lett, a midőn 1860 végén egy budapesti papirkereskedésbe került. Sóvár, látni vágyó lelke örült a Pestre menetnek, de feljutva a színház és írók világába is, magába zárkozott, igénytelen, egyszerű maradt. A nagy boltnál és nagy városnál csak szíve üressége volt nagyobb, mely csak egy német segédtársának tudott megnyílni. Színészi dicsőségről álmodozott, a midőn Pest újjá éledni, forrongani kezdett; s az irodalom, tudomány, a magyar szellem újra feltámadt. Ez a forrongás hatott reá is, nem tudott megbarátkozni a rideg kereskedői szellemmel, verseket kezdett írogatni és elhatározta, hogy ismét a tanulói pályára lép. Otthon beteg, tüdőbajos anyja nagy nehezen lecsillapította a dühöngő apa haragját és Ede tanulni mehetett Sárospatakra, hol kedvelt tanulmányai a történelem és irodalom, Himfy és Csokonai voltak, de eszményképe egész életén át Petőfi maradt, a kit nemcsak verseiben utánzott egészen a détailokig, hanem viselkedésében is utána indult. Anyja halálával otthon pusztulásnak indult minden, apja borban, czimborákban keresett vigaszt, épen olyan kegyetlenkedő lett, mint a Kisfaludiak atyja. Ede bánatos lelkét csak a gömri coetus tudta felmelegíteni és e baráti kör emléke vándorlásai között is hűségesen elkísérte, visszasugárzó, elhaló csillámain is feltudott melegedni.

Ede öcsésével a tanév végén elköltvén a vizsgálati díjat, a tanárok a vizsgálatról eltiltották. Teréz nővére alig tudta elgyötört atyját a kiátkozástól visszatartani és Ede megértette, hogy atyja még csak egy évig segízi. A rhetorikai classis, a költészet és szónoklat osztályába, az ő igazi világába jutván, el tudta felejteni még élete nagy kérdőjelét is. Tanult és tanított és az önképzőkörben kiadott költeményei közül „Őszszel“ című édes anyját és elvesztett boldogságát sirató elégiája magaslik ki. Időközben súlyos betegsége ágyba döntötte s elhagyatva övéitől, s atyja szívtelenségétől elkésérítve 1864. elején vándorbotot vett kezébe és színészsze lett. Élete ettől kezdve hányódás: szüntelen bolyongás, az egyik társulattól a másikig, ismeretlen úton és helyeken. Vézna, igénytelen természetével vastag ajkai és összekúszált fogsorával a színpadon nem sok dicsőséget aratott, de annál buzgóbb és hasznavehetőbb volt az adminisztráció terén. Bánatos szelidsége, ideális felfogása pedig mindenütt megszerelte számára színésztársai szeretetét.

Atyja akarata ellenére is színész maradt és 12 évig vándorolt idestova a hazában, gyalog színésznek nevezve gúnyosan magát. Visszaemlékezéseiben keserű humorral rajzolja a legválogatottabb nyomort, szenvedést, mely osztályrészeül jutott, sokszor olyan gúnynyal, hogy az ember lelke megborzad olvastára.

Első, boldogtalan szerelme keservét felejtve, Benedek Máriával kelt össze, ki megédesítette élete további részét, s kihez a „Szerelem“ ciklusát intézte. Most már nem egyedül a dalban szólaltatta meg gondolatvilágát, megpróbálkozott a színműírással és néhány, napi életre szánt, divatos, vidéki darabot írt, melyeknek nagy része elveszett. Első

kísérlete „Az oltár előtt, vagy egy lengyel néptanító“, továbbá a Schneider Fanni és Kerekes András czínműek voltak, melyeknek költői értékük épenséggel nincsen, és magukon viselik a próbálgatás és anyagi kényszerűség bélyegét.

Hosszú vándorlása megtanította a magyar nép megismerésére, boldog házassága pedig meghozta lelke nyugalját. E kettő összejátszása és nejenek, a vidék egyik legjobb népdal-énekesnőjének szeretete új műfajt zendített meg lantján: a nép dalát, a mely elvezette őt igazi hivatásához, a — népszínmű íráshoz.

1864-ben Tóth Ede családjával hat hónapot Putnokon töltött sógora, Fejes László házában. E hat boldog hónap alatt nyugodtan figyelhette meg a népeletet, a paraszt lakadalmakat s mint sógora meséli, esti sétáiban az önfeledésig el tudta nézni az ablakon át a fonó leányok és legények pajzán multságait. Itt alkotta meg a „Falurossza“ tárgyát is. Sógora szerint a cselekvényt és a cselekvő személyek alakjait az életből merítette, szóval mint igazi költő, modell után dolgozott, annyira, hogy Pap Károly a modellül szolgáló személyek neveit is megállapította.

1874. februárjában, Pesten tartózkodtában értesült Tóth Ede a nemzeti színház által népszínműre kitűzött 100 aranyos pályázatról. Pest környékén éhezve, bolyongva, folyton javított, simított a már teljesen kész Falurosszán és végre is benyújtotta a pályázatra. Családjával majdnem éhen halva, az öngyilkosság gondolatával agyában, a halál csirájával tüdejében, Kétszeryhez szegődve, várta a döntést, melynek értelmében azután csakugyan ő nyerte meg a pályadíjat. A bizottság felhívására, a lapok cikkeire csak napok után érkezett meg Tóth Ede levele Szigligetihez, melyben leírta nyomorát, helyzetét és a pályadíjból 5 frtot kért, hogy Pestre jöhessen. Betegen, összetörve jelent meg az új költő, hogy ne csak tiszteletet, hanem részvétet is keltsen személye iránt. A nemzeti színházban azután csakhamar színre került a Falurossza Blaháné, Tamássy és Ujházyval, óriási sikert aratott, dalai átmentek a nép ajakára, diadallal járta be és járja be most is a hazát, sőt tolmácsolóra talált a német és finn nyelvben is.

Pap Károly itt kissé megállapodik élete elmondásában. A népszínmű keletkezése és rövid történetének vázolása után a Falurosszának széptani fejtegetésére, különösen Göndör Sándor alakjának bonczolására tér át, s a főalakot lélektanilag elhibázottnak és nem a költői igazságszolgáltatás részesének tartja. Kritikai szeme elég jó, esztetikai érzéke is eléggé kifejlett, de több helyt sok olyat tud kimagyarázni, a mit nem egészen írhatunk alá, különösen a Szivákkal (Szigetvári) való polemiájában. A Falurosszának népszerűségét genre alakjainak pompás megrajzolásában, humorában, fordulatokkal teli tősgyökerecs nyelvzetében, a népies gondolat-világ hű visszaadásában, epizod jeleteiben és szívhez szóló népdalaiban keresi.

Ezek után tovább fűzi Tóth Edé élete folyásának elbeszélését. Ott volt ismét a fővárosban és a nyugalom, a fővárosi láрма zárkózottá tette, mégis a dicsőség úgy látszik, már nem tudta természetét megmászni, csak az írók körében és színi pályája emlékei között érezte jól magát. Munkakedve azonban nem lohadt le, de munkája és öröklött tüdőbaja napról-napra apasztotta életerejét, úgy, hogy az 1875. évi népszínmű pályázatra szánt „Toloncz“-a nagy részét betegen írta Balaton-Füreden.

Még egyszer meglátogatván szülőföldjét, optimizmusa nem is sejtette a vég közeledését, hiszen a dicsőség is még egyszer besugározta alakját: a „Toloncz“ elvitte a kítűzött jutalmat, harmadik nagyobb műve pedig „A kintornás család“ nagy színpadi sikert aratott, mindenki Szigligeti folytatását, a népszínmű Petőffjét látta benne.

Ezen újabb darabjaiban a költő már elfordult a tisztán népies elemtől, cselekvényeit és jellemeit az iparos osztályból merítette s így új motivumokat s személyeket vitt be a népszínműbe. Pap Károly mind a két művet behatóan tárgyalja és csoportosítja az irodalmi kritikákat, erősen utalva mindenütt Tóth Edé egyéniségére, meséi, alakjai ismétlődésére, mondjuk alakító erejének fogyatékoságára, másfelől kifogyhatatlan jellemfestésére, lélektani mélységére. Nem utolsó sajátsága, hogy erős drámai összeütközéseket fejleszt, melyek természetszerűleg tragédiai bonyodalmat és kifejlést követelnek, de egy megmászhatatlan és legtöbbször erőltetett véletlenség folytán szerencsés megoldást nyernek. Így Tóth E. nem tudja az igazi drámai középfajt eltalálni, tragédiát és színművet ad egyszerre, egymás mellett, a nélkül, hogy szerencsésebben össze tudná a kettőt kapcsolni. A gyönyörrel keresett éles összeütközéseket nem tudja elenyésztetni és sokszor ríktó igazságszolgáltatást osztogat s meglátszik lírai temperamentumának s célzatosságának bélyege.

A Toloncz előadásán zríjosan hívták a szerzőt, de Tóth Edé már nem jelenhetett meg, halálos betegen feküdt. Barátai látogatásai ugyan felderítették, derűs humora is visszatért; utolsó vágya az volt, bárcsak megírhatná élete történetét; utolsó nagy terve, hogy a magyar népdramát megteremtse, melyhez mindinkább közeledett; legutolsó kitüntetése a Kisfaludy-társaságba beválasztatása volt. Igazán az utolsó, mert 1876. február 26-án, 32 éves korában elhunyt.

Ime röviden Tóth Edé élete és művei. A szerző mielőtt búcsút venne kedvelt költőjétől, a kinek szenvedései olyan erővel vonzották, még két fejezetet szentel neki. A VIII-ikban „A népszínmű és Tóth Edé“ címűben megállapítja Tóth Edé jelentőségét a népszínmű átalakításával, mely többé nem politikai célzatossággal vívódik, mint Szigligetinél, hanem a népnek, mint társadalmi elemnek életét mutatja be. Pap Károly azt tudja be legfőbb érdemének, hogy ismerte a nép világát, minden vonását meg tudta figyelni, leleményesen dolgozott és las-

san közeledett a népdráma felé. Az utolsó „Vegyes művei“ című fejezetben Tóth Edének drámai töredékeit és költeményeit tárgyalja, melyek Petőfi utánezatai. Ezzel azután monographiáját be is fejezi, az elsietség benyomásával a két utolsó fejezetben és azon összefoglalással, hogy Tóth Ede érdemei népszínműveiben vannak, a népszínműterén mindenkorra mester marad.

Pap Károly melegséggel, jóakaró buzgalommal írta meg tanulmányát. Tóth Ede egyéniségének befolyásoló hatása alatt áll s így nem csoda, hogy inkább a szenvedő embert, mintsem az írók domborítja ki. Imádja költőjét és jóakarólag emelni kívánja jelentőségét, holott a történet már kijelölte helyét az irodalomban. Pap Károly nem szorított csupán az irodalmi anyag feldolgozására, hanem felkutatott mindent, a mi Tóth Edére vonatkozik. Megnézte szülőházát, szülővárosát, Sáros-Patakot, felfedezte Tóth Ede nővérét, sógorát, barátait, színész-társait, utána járt levelezésének, és így állította össze életrajzát.

Ha Tóth Ede működését tekintve túlzást is találunk a szerző nagy arányú művében, méltánylattal kell kiemelnünk a benne megnyilatkozó felfogást és azon törekvését, hogy igyekszik lélektani magyarázatokat is adni. Egy erős évszámhibáján (Iglóra menetele), az atavizmus helytelen értelmezésén kívül szerkezete aránytalanságát kell megjegyeznünk. Az ifjúkor leírása túlságosan nagyobb, mint a férfikoré, az előbbit kikerítve, az utóbbi elsietve, pongyolán adja elő. Lélektani megjegyzéseiben is inkább az első részesíti, mint a második, menteségül szolgálhat azonban, hogy Tóth vándorlásai nem eléggé ismertek. Sokszor kitér, sokat csapong, ismerteknek tétélez fel későbbi epizódokat. Stílusa, nyelve elejétől végig választékos, kifejezései fordúlatosak, de sokszor túlságosan virágos és sallagos, bár emelkedni is tud. Hibája azonban a kidolgozás duzzadtsága, bőbeszédűsége, melylyel egy-egy gondolatot vagy mozzanatot túlságosan körülír. Úgyesen tud átsiklani az események hézagosságán, és az ür kitöltése kedvéért szívesen ismét, szívesen okoskodik. Az életrajz keretében ő is megpróbálja a kor, a színhely rajzolását, befolyását; korrajza szintelen, helyrajzai azonban sikerültebbek. A terjedelmes életrajz mellett igazán sajnálható, hogy aránylag kevés figyelmet fordított a kritikai és esztetikai fejtegetésekre.

Azt azonban el kell ismernünk, hogy munkája a szorgalom, a szerető odaadás alkotása, elbeszélése folyamatosságával, nemes felfogásával le tudja kötni figyelmünket, s épen ezért ajánljuk Tóth Ede életrajzát olvasóink figyelmébe.

KRENNER MIKLÓS.

Különfélék.

Naplójegyzetek a Hóra-lázadás pusztításáról.

Nem mondhatjuk, hogy a 111 év előtt kitört Hóra-féle lázadás irodalma valami gazdag lenne. Aránylag kevés az az oklevéltári anyag,

a mit az eddigi közlésekből ismerünk, s így minden újabb adatra figyelmet kell fordítanunk.

Az alábbi egykorú feljegyzéseket (a zaránd-, hunyad- és felhémegyei magyar nemesség „siralmas állapotá”-ról és Abrudbánya fel-dúlásáról) néhai Fogarasi Sámuel ref. esperes és „erdélyi ref. generális nótárius” 4-rétű, 587 lapra terjedő érdekes kiadatlan naplója 81—92. lapjairól közöljük. A sok beeses adalékot és korrajzi feljegyzést tartalmazó napló, melyet az 1864-ben meghalt Fogarasi 53 éves korában kezdett írni 1823-ban és folytatott 7 éven át, jelenleg egyik veje, a Kentelkén (Szolnok-Dobokamegyében) lakó id. Váry Elek beszterczemegyei ref. nyug. esperes birtokában van, kinek szíves-ségéből az alábbi két történeti részletet nála az elmúlt nyár folyamán leírtuk. A naplót egyébiránt Ferenczi Zoltán és Csernátóni Gyula is használta, mert igen sok korjellemező adaléka van.

*

1784-ben 1-ő Novemberben kezdődött az úgynevezett Hóra-világ, midőn Zaránd, Hunyad vármegyékben, s Alsó-Fejérnek némely részei-ben az oláhság feltámadván, a földes uraknak, magyar-papoknak jó-szágaikat felprédálták, magukat, feleségeiket, gyermekeiket kegyetlenül megölték és sok kegyetlenségeket vittek véghez mindaddig, míg két fővezérek, Hóra és Kloska elfogatván, Károlyfejérvárt négyre vágat-tatván, karóba függesztettek és sokan, többen is megölettetvén, a meg-maradtak elszélédtek. Az a vélekedés volt, hogy József császár intima-tumára Bruckenthal Sámuel gubernator bízatta volna fel az oláhokat: ők legalább avval dicsekedtek, hogy felső parancsolatból cselekeszik. Erről nyomtatásban, de kivált írásban sokat láthatni; én is meg-szerezvén vagy kettőt, hogy inkább megmaradhasson, ide be írni nem sajnálom, úgy mint én is vettem.

Megjegyzésre méltó siralmas állapotja N. Erdély országában nemés Zaránd, Hunyad, és Fejér-vármegyei magyar úri és nemesi Rendeknek.

In anno 1784 die 31-a Octobris ezelőtt factiose Zaránd vármegyei vice-ispánságot, a mostani vármegyék erectiojával fősolgabíró-ságot consequalt oláh Popa Lászlót Brádon levő minden javacskaít szekéire rakatván, Zaránd vármegyéből kiküldi Dévára; ugyanekkor gubernatori secretarius báró Jósika Antal úrnak, ki Farkas napján sógoránál, Hollaki Farkasnál volt, titkon azt javalja, hogy jőne ki, ne hogy veszedelem találja ottan, és ki is szalad Brányicskára.

Popa László 1-a Novembris azt írja vice-ispán Hollaki István-nak, hogy az oláhság Mesztákon királyt emelt magának in specie Hóra

Simont, a ki fiscalis jobbágy; azzal Ióra ül és egyik korifeus Brádon lakó Báts Kosztántival kikísérteti magát Dévára. A vicze-ispán, v. szolgabíró Pakatot, Gál Mihályt és Nalácsi Farkast, úgy v. nótárius Mádocsbai Josefet, egy kadéttal és vagy négy katonákkal elfogattatására küldi, kiket mind megölvén, a gyilkosok mennek:

1-ör Kriscsorra, ottan Kriscsori Istvánon kívül, a mennyi nemes embert találtak, mind egyig megölték. A ref. papot a templomban felakasztják; s mindeneket elprédálnak.

2-ör Mennek Brádra, ott is a megtalált nemességet feleségestől, gyermekéstől mind megölik; a ref. papot, a templom küszöbén vágván el nyakát, a templomot és az udvari házakat összerontják és mindeneket elprédálják. Innen

3-ör Ribiczére, itten a tanált nemességet, feleségestől, gyermekéstől ölik. A reg. perceptor itten lévén Ribitzei Josef feleségestől, hirtelen kocsira kapván, Magyarországra Molnárra, innen Szt.-Annára szalad; ennek házait elégették. Innen

4-er Mihelyénbe. Itt Császár Lászlót és gyermekeit megölvén, mindenit elprédálják; a felesége szalad az oláh paphoz, s ennek kényszerítéséből oláh leszen, és a fiának adja feleségül, s így marad meg.

5-ör Olésra, innen Hollaki István szalad házanépével együtt és Kozma Kelemennel Magyarországra, de az udvarát és javait felprédálják.

6-ör Lunkán generalis Gyulainak mindenit felprédálják. Lovait, argenteriait mind elviszik. Innen fordulnak

7-er Körös-Bányára, ott a pápista templomot és barátokat felprédálják; a barátokat és ref. papot is megölik. Megölték a Császár udvarában lévő barátot is. Innen

8-ör mennek Hunyad vármegyében Illyére, itten a reform. papot és már ott tanált nemeseket mind megölik, feleségestől, gyermekéstől. Innen a Maroson által kelvén, mennek

9-er Laposnyakra, ott valami Bás Juon nevű nemes embert megölnék. Innen Lesnyelten az udvarokat felprédálják. Innen visszatérvén, a Maroson által mennek.

10-er Brányicskán a báró Jósika urak kastélyát felégetik, előre mindeneket felprédálván. Azalatt Zarámban a Nagy-Halmágyi, Pleskuczai, és Alesuczai udvarokat elprédálván, mindeneket összerontják. Innen

11-ö jönnek Solymosra, ott a Barcsai Lajos, Brádién, Hollaki, Vadas és Gon udvarokat felprédálják és felégetik; az alatt M.-Németiben a gróf Gyulai, Pogány és Nádudvari udvarok s templom felprédáltatnak; s elrontatnak. De a m.-solymosi ref. papot is megölik. Ekkor az Hunyad vármegyei főispán Déváról elszalad, másoknak is azt kommandálván. De az ordinarius v. ispán N. Zejk János felbízta a

Táblát, stafétát küld a gubernatoriumhoz és subsidiumot kér; — 4-a praesentis egyik staféta megérkezik 9 óra előtt, midőn a legelső német referáda folya; 11 óra táján esmét más érkezik, melyben azon kezdi a panaszt: Dum Roma deliberat, Saguntum perit. De látván, hogy mind nem hiszik a panaszt, ő felségének panaszol. Reccurál valami Stojanovics nevű Limitaneusok tisztjéhez, utánnak indul s mikor már Horobán, Berekszón, Kéménden, Szt-Györgyön, Dédácson, Piskiben, Bábólnán, Folton, Gyógyon (itt egy ref. papot, egy barátot is megölték) Piskiben, Bokajban és Benczenczen a gróf Bethlen Gergely és Macskási udvarait felprédálták, égették és elrontották, és már a báró Orbán udvarába prédálnának, reájok üt és ottan feles számmal le is vág, s elfog közüllek; megértvén, hogy Csórán is prédálnának, reájok megyen és ott is sokakat levág. De a nagy prédálás megesvén, annak utánna Alvinczen és Borberekben is mindenütt a megtalált nemes embereket megölvén, azon tiszt észreveszi, hogy egy része visszatért Dévára menetel végett, a sibóczi posta házánál megszorítja őket, vagy 70 le is vág. Ekkor már innen is kimentek volt a rendelések, de úgy, hogy a katonaság egyet se vágjon le, hanem csak fogják el, ha lehet, a gordont is oda huzták, az hol már megesett a préda. Az alatt az Hunyadvármegyei nemesség, minekutánna kétszer visszavervén Déva a gyilkosokat, harmadszor 12-a praesentis reájok megyen, és akkor, a mint írják, valami 450-ent levágván és a Marosba is, emezektől benyomattatván, sok döglött; in circa 70 darabot elfogván, másnapon megszentencziáztattak, és mind le is nyakasztattak. Melyet mi megértvén, contravertáltuk nagyon és azt irtuk, hogy nincs Erdélynek jus statariuma, s attól fogva a kit megfoghattak, azaz levághattak volna, nem fogták el; a gordonnál fogva még megbizván a gyilkosok magukat, hogy reájok nem ment a katonaság és nem vágják.

12-o Hunyad vármegyében Hátszeg vidékin esmét reámennek a nemességre, alig maradtott vagy egy udvarház, melyet fel nem prédáltak és égették volna; nemeseket is öltek meg, két református papot is, de itt is a nemességet reásegítette az Isten, hogy in circa 300-at levágott, sokakat elfogott; de meghalálolván a jó ord. vice-ispán bolondúl elbocsátották Hunyadról, és mihelytt elmehetneek, azonnal egy nemes embert megölteek.

13-o A. bányát (Abrudbányát), Czelnán, Krakkóban és T. Szt.-Györgyön az udvarokat felprédálták. Toroczkon a pápisták és reformátusok templomaikról a keresztet és gombokat leszedték; A. bányán az unitáriusokat megkeresztelték, a reformátusokat, kiket meghagytak, oláh vallásra eskették, és mind a két templomra oláh keresztet tettek. Nb. Toroczkon az unitarium templomot nem bántották, a papot sem. Itten a katonaság és nemesség megrészegedve tanálván őket, in circa 270-t levágtak, 150-t behoztak Enyedre, feles oláh papok is lévén köztük, kiket leküldöttek Károlyvárra, és ottan a commissio nya-

kasztatta őket; a minthogy 19-a praesentis 60-t, 20-a pedig 40 t nyakasztatott le. A kártétel a megöletett nemességen kívül levissimo calculo superálja az egy milliomot; ha szintén a familiák elprédált levelei nem considerálatnak is.

14-o Olyan tudósítás jött, hogy 28-a praesentis egy oláh papot Csóráról nyársba húztak, a rápolti petropópának fejét ütötték, egy más papot pedig felakasztottak. Az enyedi határon egynek a feje nyársba van, a teste pedig kereken. Azt tartom több is jár a szerént.

15-o Az egy hundoki oláh papról, pápa Popovicsról, a schismaticus püspök régi vicariussáról beszéllek, hogy Zaránd vármegyébe 20 falunak lakosságait úgy leosanderítette volna, hogy csak egy sem elegendett közükbe; ha úgy van, emberséges ember, de őtet is megakarták ölni, alig szaladhatott el; a mint ölte is vagy két oláh papot a jóra való intésért; de kevés van Erdélyben oláh pap, a ki nyársot ne érdemelne; fogdossák is őket, a kiket kiadnak; az exequáltattak is Enyeden a meglőttöken kívül, házaktól vezették fogságba.

Azon gonosztevők céljukat úgy publikálták, hogy ők a császár parancsolatjából se szász, se németet nem bántanak, hanem csak a magyar uri és nemesi rendeket és székelyeket, eztet megértvén ő Felsége, úgy engedett jus statariumot, és megparancsolta, hogy a katonákkal legyen mindenütt nemesség, és hóhér, és mihelyt elfogják az oláhot, ha vétkesnek találhatik, mindjárt megszentenciázassák és exequáltathassák.

Abrudbánya elpusztulásának csekély leírása.

Ezen folyó 1784-ik esztendőben November 3-ik papján jöve Abrudbányára az az hír, hogy egy Hóra nevű oláh vezérleése alatt igen teméntelen nép a Kőröst pusztítja, a nemességet öli, a mely hír másnap megerősödik, mihelyen Csizsár László urat két gyermekeivel maga tulajdon jobbágyai Hóra indításából megölvén, 5-a Novembri egész nap a város körül, nevezetesen Csernyiczén az oláhok csoportoznak; de nem lévén elégséges számmal, az nap be nem ütnek, hanem Topánfalvára, ott a magyarokat elpusztítják, magukat otthon nem tanálván, házokat elrontják, vagyonokat elhordják. Másnap virradólag, úgy mint 6-a Novembris Topánfalváról sokat vévén magak mellé, circiter 6000-nyi nép Abrudbánya felett Verespatak felé való hegyet, mint a felleg elborítja, és reggeli nyolcz óra tájban rettentő ordítással a városra behorannak, egybe a várost elborítják, ezt kiáltván: Megöljük egy láb big a magyarokat. NB. Minek előtte a városba bejöttek volna, a város elejekbe kiküldött, megakarván tudni, mi céljuk? Ha bor, étel, pénz kell, adnak, vagy ha bizonyos személyek ellen nagyon céljok, kiadják, csak a városon ne pusztítsanak; de a felelet csak ez volt: a magyaroknak mind egy láb big el kell pusztulni.

Sexta azért Novembris, setét egész éjszaka lerajzolhatatlan sírás, jajgatás, lövöldözés közt az házakat rontották, az házakba csak egy vas szeg is meg nem maradt, az ajtók ha ki voltak is nyitva, azokat elhasogatták, sarkaikat leszedték, ha faragott kőbe voltanak is öntve, kihúzták, elvitték; az házi eszközöket, ágyakat, székeket, asztalokat, almáriumokat mind elpusztították, hasogatták, az ajtók szemöldökeit levagdalták, a kőfalakat a pénzért felbontották, az ágynemüket elvitték; a derekaljából a tollat az utcára kiöntötték, a pinczék ajtait mind elhasogatván, a pinczékbe levő hordóknak fenekét kivágták, a bort elbocsátották: Haec facies Trojae cum cuperetur erat. Oly pazérlást tettek, hogy a ki csak a keresztyénségről valamit hallott is, ennek végbe vitelére nem mehetett volna; oly komoly tekintete vagyon egész Abrudbányának, hogy száz esztendő alatt is, vagy talán soha, az előbbi állapotjába vissza nem tér. Így elprédálván világi külső javait a magyarságnak (az oláhokat nem bántották) lelkéhez, hithez nyúltak másnap, idest 7-a Novembris bejövén, újra azt kiáltották a piacz közepén: a ki az Istentől és császártól vett parancsolat mellett oláh vallásra nem áll, és oláh köntösbe nem jár, mind ajtójuk előtt nyársba húzzák, vagy fejét veszik.

Ez nap elmentek Verespatakba is, ott is hasonló prédát tettek és kénszergették a magyar református, unitárius, még a papistákat is, az oláh görög vallásra halál fenyegetésével, melytől a nép úgy elér-mült, látván, hogy egyfelől lelkén kívül semmije sincs, másfelől rohan-nak reájok, hogy legyenek oláhok, hogy mind czéduLaváltással mentették meg életüket a dühösködőktől (ut quondam ibellatici) és oláh vallásra állottak kicsinyek, és nagyok; sőt még annyira is mentek, hogy 9-a Novembris a református templom tetejére és ajtajára oláh keresztet tettek. Mivel pedig minden hallgatók reformátusok és unitáriusok oláhok lettek, itten már a két ekklésia oda vagyon papjakkal együtt, abban is czéljokat érven, most is szüntelen hírül hozzák, hogy visszafordúlnak, vagy más sereg támad, és mind egész gyermekestől a magyaro-kat ez helységbe megölik.

Observatio. Sírás, jajgatás, sóhajtozás vagyon; minden ember az utcán halálszínt visel és hordoz, puszta házát földre leborúlván siratja, a magyarságnak éppen pénze nincsen, mégis immár a búza 2 Rhfl Éhel halást eleget okoz azoknak, a kik a télen ott maradnak; elmenne mind a magyarság, de most is be vagynak az útonálló tolvajoktól mindenfelől szorítva, hogy senki egy felé sem mehet; egész vagyonja kinek-kinek az, a mi magán vagyon, egy czondra, mert a kinek posztó gunyája volt, egészen levetkeztették belőle, ha megkapták, egy lábravalóba hagyták; egy ing, s egy lábravaló, több nincs, mivel változzék; senkinek sincs hová, s mire fekdjék, ne hogy derekalja, párnája, s ágya ivolna, még szalmája sincs; takaródzója egy czondra, mivel csergéje nincs.

Sőt a mi még megjegyzésre méltóbb, a szenthelyeknek sem kedveztek. Abrudbányán a református templombar bementek, ott az orgonát porrá tették, a pap felett való koronát, a mennyre érhatték, elcsonkították; oda betett véghetetlen kincseket elvitték; a kik oda recipiálták volt magukat, a templom közepén sulyokbottal főbeverték, megölték. Ezen pusztulásban, a kik megölettek, a magyaroknak azokhoz nem volt szabad nyúlni, annál inkább az egyházi szolgának; hanem, mint oktalan állatok, harangszó nélkül eltemettettek. Így cselekedtek a verespataki unitarium és catholicum templomokkal is, és mind az abrudi, mind a verespataki plebánus házaival, a reformátusok és unitáriusok parochiáival. Az itten megesett kár megbecsülhetetlen, legalább is esett egy millió kár, mind ő felsége, mind az emberek részére, mivel pénzek nem lévén, a bányászságot nem folytathatják.

Szabó Pál,

abrudbányai reform. predikátor.

NB. Ez és az előbbeni is a tractus nagyobb archivumában van betéve általam, hadd legyen meg ott is.

Elég irtózatossá nagy romlást tettek az oláhok ekkor, de ők is megadták az árát, mert sokan kegyetlenül elvesztek, az országba reájok mindenütt nagy ügyelet volt, ha csak ketten, vagy hárman is beszéltek együtt, elfogattattak; emlékezem, hogy Maros-Vásárhelyre székely katonák is jöttek ki utoljára, de őrizeten állottak a maros-székiek, városiak, és kolégyombeli deákság; ha vagy egy oláh bejött a városba, kivált a hidak felől, annak még a gatyája korczát is megkeresték, ha nincsen é puskapor-töltés benne; melyet az oláhok magok is szégyenlettek. Egy szóval nagy volt a félelem az egész országba és még maig sincs elég bizodalom az oláhokhoz.

Közli: VERESS ENDRE.

Fenichel Samu emlékezete.

A „Magyar Ornithológiai Központ“ a természettudományi társulat természetrajzi szakosztályával egyesülve az Új-Guineában elhalt ifjú magyar természetvizsgáló, Fenichel Samu emlékére az elmúlt február hó 9-én este 6 órakor, a Tud. Akadémia üléstermében kegyeletes ünnepélyt rendezett. Entz Géza elnöki megnyitója után, Herman Ottó ismertette Fenichel küzdelmes pályáját, s rövid életének eredményeit, mire Madarász Gyula dr. nemzeti múzeumi őr méltatta Fenichel útját és ausztráliai értékes gyűjtése hazakerült tárgyait, bemutatván a többek közt a gazdag színpompájú ritka madarakat. Az ünnepélyt, melyen Nagy-Enyedről résztvettek az elhunyt szülei, rokonai és egykori mestere, Csató János alispán, jeles ornithológus — társas vacsóra követte. De a kegyeletes megemlékezésnek irodalmi emléke is volt, a mennyiben Fenichel Samu tudományos törekvése és gyűjtésének méltatói, jellemzéseiket kiadták a „Magyar Ornithológiai Központ“ magyar-német nyelvű

Aquila című folyóiratában (a 69—106. lapon), mely Fenichel (turistaingben és vásznas kalappal ábrázolt) arcképével és az általa felfedezett új madárfajok színes képtáblájával díszítve ez ünnepély napjára jelent meg.

Az érdekes füzet a Fenichel által gyűjtött, s a nemz. múzeumnak küldött 95 madárfaj tudományos leírásán kívül, Madarászhoz írt levelei kivonatát is tartalmazza. Az érdeklődőket hát oda útálva, közöljük belőle (folyóiratunk januári füzetében olvasható emlékezésünk kiegészítéséül) az alábbi sorokat. Herman Ottó Fenichel új jellemzi: „arasznyi életidőben is oly sikereket ért el, a melyek eltörhetetlen nyomot róvnak a természetrajz és az evvel oly sokszorosan egybefűződő néprajz egyetemében.“ É. utána: „A Himalája őshegység körében, Dárjiling angol temetőjében nyugvó Kőrösi-Csoma óta, nem volt magyar útazó, ki súlyosabb életviszonyok között annyira célt ért volna, mint Fenichel Sámuel, s a ki aztán a „becsület mezején“ ért el, a legnemesebb emberi tulajdonság: a tudás szolgálatában dönt ki az éldök sorából.“ Gyűjté-éről Herman új írja: „Abban a tizennégy hónapi, valóban arasznyi időben (mit Új-Guineában átélt) 206 madarat gyűjt és készít el, ezek közt 3 faj új, tehát bővíti az ismeretet. Néprajzi gyűjteménye sok tekintetben páratlan a maga nemében. A mennyiben az ma már áttekinthető, van abban többnyire eddig ismeretlen pontokról 400 köfejsze, mely a kőkornak egész fejlődését — értve a felszerelés tekintetében is — tünteti fel. Csonteszköz, öltözet, az ornamentika teljes gyűjteménye, fegyverzet, kultusz- és orvoslási tárgy, edény, koponya s az eredeti fényképfölvételek egész sorozatai, mindez egybevetve az idő rövidségével, valóban bámúlatra ragadja az embert.“ Egyéb tárgyaitól meg Madarász e számadataiból értesülünk: „Gyönyörű lepkegyűjteménye felülhaladja a négyezer darabot; bogár is van vagy kétezer; a szárazföldi és édesvízi csigák számát még hozzávetőleg sem tudnám hamarosan megmondani: tíz és húszezer darab között változik. A m daraihoz járúl még az értékes mellestont-gyűjtemény, mert majdnem minden elejtett madár mellestontját is kiproeparálta és több madárnak conserválta a nyelvét is.

Fenichel lelkesedése és szorgalma azonban még bámúlatra méltóbb, ha meggondoljuk, hogy gyűjteményének 5—6 ezernyi tárgya még Ausztráliában hever. De nevé így is feledhetelenné tette nálunk, az egyetemes tudományban pedig az általa felfedezett s róla nevezett egyik madárfaj, az Arses Fenicheli örökíti meg. V. E.

Az Erdélyi Irodalmi Társaság VI. Évkönyve 1894-ről e napokban jelent meg. Tartalmát teszik a Jósika Miklós születése 100-ik évfordulójának emlékére tartott ünnepély alkalmi dolgozatai, u. m. 1. Szász Gerő alelnök megnyitó-beszéde. 2. Ferenczi Zoltán felolvasása Jósika Miklós életéről. 3. Hegedüs István költeménye Jósika Miklósról. 4. Széchy Károly felolvasása Jósika Miklós és a magyar

Kolozsmonostoron ásatások kezdődtek meg négy héttel ezelőtt abból a czélból, hogy a kolozsmonostori régi híres apátság templomának az alapfalait kikutassák. A kath. státus ugyanis ki akarja bővíteni, illetőleg mintegy 10 méternyi új építéssel meg akarja toldani a mostani templomot, mely a régi nagy templomnak szentélyéből alakítottatott át templommá századunk elején, eléje építtetvén a régi góthikus templom ajtaja is. A templom régi homlokzatának alapfalai immár fel vannak tárva. Az ásatásnál egy a góthikus templomnál még régibb, román-stylű templom egy hatalmas oszlopának kerek alapkövét s egyéb faragott kőrészleteket találtak. Az alapfal ásatásánál régi felírtos kövek (valószínűleg sírkövek) darabjai, bélyeges téglák s emberi csontok kerültek napfényre. Az ásatást s a későbbi építést vezető Gabányi főmérnök műértő gondossággal gyűjti össze a leleteket s téteti félre. Kívánatos volna, hogy az Erdélyi Múzeumba kerüljenek, mint egyik nagymúltú történeti műemlékünk maradványai.

Verne Gyula összes munkáinak egyedül jogosított képes magyar kiadásából a 4. és 5. füzet jelent meg a Franklin-Társulatnál. A két füzet a „Rejtelmes sziget“ folytatását közli Szász Károly fordításában, gazdagon illusztrálva. Egy-egy füzet ára 20 kr. bármely hazai könyvkereskedésben. Előfizethetni a vállalatra 1 frtjával 5 füzetre.

Az „**Olcsó Könyvtár**“-ban legújabbán megjelent „A kis tündér“ regény, írta Vadnay Károly. Második kiadás. Terjedelme 323 lap, ára 70 kr. Egy másik füzet Hugó Victor öt felvonásos szomorújátékát: „A király mulat“ adja, ifj. Szász Béla fordításában. (167 l., ára 30 kr.)

„**Theologiai Ismeretek Tára**“ cím alatt hézagpótló vállalatot indított meg Zoványi Jenő, theol. m. tanár, tiszaföldvári lelkész, melyből immár megjelent az 5. füzet is, egészen az F. betűig bezárólag. Az egyes füzetek folytatólagosan abc rendben adnak felvilágosítást mindenről, a mi a theológiában előfordúl. Úgyszólván a theologiai ismeretek lexiconja lesz ezen érdemes vállalat, mely első sorban a theologusoknak megbecsülhetelen hasznára lesz, s régóta érzett hiányt pótol. De nemcsak a theologusok, hanem mások is, kik egyik-másik theologusról, vagy theologiai kérdésről tájékozódást akarnak szerezni, haszonnal forgathatják ezt, mert ebben röviden és érthetően mindent megtalálhatnak. Ajánljuk az érdeklődők figyelmébe.

Az Athenaeum Képes Irodalomtörténetéből, melyet Beöthy Zsolt szerkeszt, megjelent a 30-ik füzet három ívnyi terjedelemben. Három magvas tanulmány van benne: Baráth Ferenczé Eötvösről, Gyulai Pálé Kemény Zsigmondról és Sebestyén Gyuláé Népköltészetünkéről. — Ez utóbbi történeti fejlődésükben s egészen új szempontok szerint tárgyalja a népköltészet termékeit, melyeknek — tudunkra — maga is szorgalmas és szerencsés gyűjtője. A szöveget ezúttal is nagyszámú kép illusztrálja: A Karthauzi-lak, Eötvös

svábhegyi nyaralója, arczképe és sír-mléke, Keménynek ifjú s férfikori arczképe, névaláírása sírja s egy régi bájoló imádság 1578 ból. Külön mellékletekül: Vörösmarty „Hazafiak“ cz. költeményének első fogalmazása s műveinek egykori illusztrációiból 4 kép van csatolva. A befejezéséhez közeledő nagyfotosságú vállalat körülbelől 35 füzetben fog megjelenni, s füzetenként 40 krért kapható.

Magyar írók élete és munkái-ból (a magyar tudományos Akadémia megbízásából írta Szinnyei József, a m. n. múzeum hírlap-könyvtárának őre) megjelent a 30. füzete (IV. kötet 2 füzete), mely a Gyulai és Halász nevek közé eső 180 írónak életrajzát foglalja magában; többek közt a következőket: gróf Gyulay Sámuel, altábornagy; Gyurián István, egyetemi tanár; Gyurikovics György, váltótörvényszéki ülnök és a m. tud. akadémia lev. tagja; Gyurits Antal, gym. tanár; Gyurkovics Ferencz, egyetemi tanár, a Martinovics-féle összeesküvés egyik főnöke; Gyurmán Adolf hírlapíró, az 1849. Közlöny szerkesztője; Gyürky Antal, gazdasági író; Haan Lajos, ág. ev. lelkész és a m. t. akadémia lev. tagja; Haan Rezső, ügyvéd és szerkesztő; Haas Mihály, szathmári püspök; Haberern Jonathan, egyetemi magán-tanár és a m. tud. akadémia lev. tagja; Haberle Károly Konstantin, egyetemi tanár; Hadaly Károly, egyetemi tanár; Hadik András gróf és fia, lovasági tábornokok; Hadzsics Antal, a Kisfaludy-társaság tagja; Hain Gáspár és atyja Miklós, krónikáírók a XVII. században; Hajnal Mátyás jezsuita író; Hajnik Imre egyetemi tanár és a m. t. akadémia tagja; Hajnik János, jószágigazgató; Hajnik Károly gyórsíró; Hajnik Pál egyetemi tanár és unokaöcse Hajnik Pál, 1848—49. rendőrfőnök; Hajnóczy József, a magyar Jakobinusok egyik legkiválóbbika; Halász Géza orvos és a m. t. akadémia tagja. Az eddig megjelent 30 füzetben 7094 írónak életrajza s munkáinak jegyzéke van felsorolva. A munka Hornyánszky Viktor könyvkereskedő kiadásában jelenik meg és egyes füzet ára 50 kr.

Századunk névváltoztatásai 1800—1893 cz. a. a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja összeállította a helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteményét s azt egy vaskos (253 l.) kötetben kiadta. Csak így együtt látva az egészet, lehet tiszta fogalmunk arról a nagymérvű névváltoztatásról, a mely nálunk ez évszáz folyamán történt.

Az Akadémiai Emlékbeszédek sorozatában a legújabban megjelent Báró Radvánszky Béla emlékbeszéde Déak Farkas felett. A megelőző füzet Láng Lajos emlékbeszédét hozta Grünwald Béla felett.

A M. T. Akadémia történelmi bizottsága kiadta oklevél-másolatai kivonatainak második füzetét, Óvály Lipót összeállításában. Ebben a füzetben a mohácsi vész utáni korszakból származó s a XVI. század

végéig terjedő oklevelek kivonatai foglalhatnak. Nagyon sok érdekes és nagybecsű történelmi adal van bennük. Részletes Név- és Tárgymutató könnyíti meg használhatóságát.

Folyóiratok.

— Az „*Ethnographia*“ f. é. első (jan.—febr.) számát *Munkácsi* Bernát nyitja meg „Török eredetű-e a magyar nemzet?“ cz. alatt. Dolgozatának éle gr. Kuun Géza, de különösen Marczali Henrik ellen irányúl s megezáfolni iparkodik a magyar nemzet török eredetisége mellett felhozott érveket. Dr. *Jankó* János Huszka „A székely ház“ cz. könyvének állításait bírálja s tanulságos adatokat sorol fel. *Lehóczky* Tivadar régi ruthén puskaportatókat ismertet. *Wislockiné* Dörfler Fanni számos példát hoz fel, mint szerepelnek a magyar néphitben a templom és a templomszerek. *Elekes* Sándor geryeszegi babonákat említ meg. Dr. *Jankó* János érdekes adatokkal világítja meg azon állításokat, melyek Tagányi K. „A földközösség története Magyarországon“ cz. munkájában olvashatók. *Munkácsi* Bernát az árjak és ugorok érintkezéséről szólva, *Fiók* K. állításait czáfolgatja.

— A „*Budapesti Szemle*“ februári számában érdekesen hasonlítja össze *Vámbéry* Ármin Khinát és Jappánt, a modern műveltség terén. — *sz — ly* „Két olasz eposz magyarul“ cz. folytatólagos és befejező tanulmányában Radó Antal fordítását (Ariosto: Orlando Furioso) méltatja. *P. J.* „Egy angol Magyarországról“ cz. alatt azokat a nézeteket foglalja össze és bírálja, melyeket Blackwell Józsefnek, 1843—1851-ig írt levelei tartalmaznak. *Szántó* Menyhért a szövetszervezetek lényegéről és céljairól értekezik. — Márcz. füzetét *Zsilinszky* Mihály nyitja meg egy magvas politikai tanulmányal „Báró Wesselényi Miklósról és a nemzetiségi kérdéstről“, a mely főkép Erdély nemzetiségi viszonyait Wesselényi után éles kritikával tárgyalja és jellemzi, sok tanulsággal jelen állapotainkra is. *Vámbéry* „Khina és Japán a modern műveltség terén“ cz. nagybecsű és actualis értékű tanulmányát folytatja. *Harasztí* Gyula „Molière gyermek- és ifjúkoráról“ (1622—42.) ír. Dr. *Thim* József: Egészségügyünk jelen viszonyai és a reform cz. a. értekezik. *Vadnai* Károly Immakulata grófné regényét folytatja. Költemények vannak *Lévay* Józseftől és *Solymossy* Sándortól. *Lengyel* Béla a chemiai elemekről ír, végül *Gyulai* Pál közli a Kisfaludy-társaság közülésén felolvasott elnöki beszédét. Az irodalom és hírlapjainkról, a mely oly éles kritikával nyújtja igaz képét hírlapirodalmunknak a komoly irodalmi színvonalról lesúlyedésének és léhaságokba elmerülésének.

— Az *Ungaria Magyar-román Szemle*, mint ilyen 2-ik füzetében (a magyar részben) az új kormány teendőiről a nemzetiségi ügyben vezérczikkez. Román szók a magyarban. — A románok eredete (folytatása.) — A jobbágok Romániában — Alexandri (román költő) ismertetése *Dengi* Jánostól (vers műfordítással) — Sinkai György élete és munkái *Moldován* Gergelytől. — A romániai népesedés statisztikájának jelenlegi helyzete Robin-Derescutól (románból). — Jó éjt (elbeszélés) Tuiliu Zamfirescutól, *Koós* Ferencz fordításában — teszük

változatos, érdekes és tanulságos tartalmát a magyar résznek. Moldován Gergely valóban nagy hiányt igyekszik pótolni e két nyelvű Szemlével, mely egyaránt méltó a magyar és román és mivel közönség támogatására. Előfizetési ára egy évre 6 frt, egyes szám ára 60 kr.

— Az „Élet” 22. számában figyelmet érdemel Szilágyi Géza jeles tanúlmánya Komjáthy Jenőről abból az alkalomból, hogy költeményei (A homályból) megjelentek. A 23. számban a „Magyar lírá”-ról ír *Senex*.

— Az „Akadémiai Értesítő” februári füzetét Vécsey Tamás ünnepi előadása nyitja meg, melyet a múlt év nov. 4-én rendezett Széchenyi-ünnepen „Széchenyi és a magyar magánjog” cz. alatt tartott. Váczy János Kazinczy Levelezéseinek V. kötetéről szóló jelentéséből közöl kivonatot. A „Folyóiratok szemléje” bő részletességgel tárgyal több folyóiratot. Az Akadémia gyűléseiről szóló jegyzőkönyvek zárják be a tartalmas kis füzetet.

— A „Századok” februári számában Lánözy Gyula a Sienában megjelent „Bulletino Senese di Storia Patria” cz. folyóirat nyomán azt a viszonyt mutatja ki, melyben hazánkkal sienai sz. Bernhardino, Capistran János és II. Pius pápa állott. Ráth György folytatja „Két kassai plébános a XVI. században” cz. érdekes közleményét. Dr. Wertner Mór befejezi a Güssingiekről szóló tanulmányát.

— Az „Archaeologiai Értesítő” első (febr.) száma gazdag tartalommal és számos képpel jelent meg. Dr. Pósta Béla a hatvan-boldogi ásatások eredményét írja le. Récey Victor egy Écsen talált római katonai elbocsátó diplomát fejt meg. Dr. Zichen Gyula a budapesti nemzeti múzeum Medusa-domborműveinek magyarázatához közöl adalékot. Vásárhelyi Géza a Tinnye vidékén levő lovas sírokról emlékezik meg. Gerecse Péter a pécsi székesegyház gazdag régiségeit ismerteti. Radisics Jenő Nagy Lajos Járában fennmaradt kelyhét írja le. Thallözy Lajos Szandály Hránity bosnyák vajda feleségének Járában levő ereklye-tartójáról szól. Ifj. Kemény Lajos a kassai szt. Erzsébet-egyház történetéhez sorol fel adalékot. Gróh István a Gömörmegyében levő középkori falkekpek ismertetését kezdi meg.

— A „Haditörténelmi Közlemények” első füzete Kiss Lajos pályadíjjal kiuntetett munkáját közli „A rigómezei hadjárat”-ról. Schikofszky Károly a pozsonyi hídfőnek 1809-ben való védelmét írja le. Kropf Lajos „A török idöszámításról” cz. érdekes adatokat tesz közzé. Dr. Komáromy András a kanizsai török rablásait egykorú adatokkal világítja meg. Bors János azon intézkedésekről ad számot, melyek nálunk 1593—1715-ig történtek az állandó hadsereg kérdésében. Melléklet Hunyady János arczképe, és a pozsonyi hídfőt védő erödítések 1809-ben.

— A „Magyar Nyelvör” februárban megjelent számában Szinnyei József a jelentésváltozásokról ír. Melich János a magyar nyelvben használatos német vendégszókat mutatja ki (folyt.) Kiss Ignác Faludi F. nyelvének elemzését folytatja. Prikel Marián a „kutyá”-nak a magyar szólásokban való előfordulásáról ír. stb.

— Az „Egyetemes Philologiai Közölny” februári füzetében első helyet foglal el Inöze Béni, ki az infinitivus historicus eredetét kutatva, babizo-

nyitja, hogy az inf. hjst. csak az inf. exclamatoriusból magyarázható meg. *Bálint K. József* a mykénei korszakot és kulturáját jellemzi. Dr. *Bauer Simon* Schiller „Bürgschaft“-jának magyarázásánál új motívumokra figyelmeztet. *Reményi Ede* a Milton eposzaiban található leírásokat tárgyalja. — A 3. füzetben *Vári Rezső* nagyon tanulságos eszméket fejteget „A classica-philologia módszeresítése hazánkban“ cz. alatt. *Krajcsovics Soma* a Zrinyiász valláserkölesi eszméit tárgyalja. *Hegedűs István* néhány észrevételt tesz az inf. hist. eredetére. *Reményi Ede* befejezi a Milton eposzaiban előforduló leírások méltatását.

— A „*Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*“ 1. füzetében (jan.—febr.) *Fest Aladár* alapos és sokoldalú bűvárlat eredményeként hí képét rajzolja Fiume a középkorban való kereskedelmének. Dr. *Márki Sándor* Aradvármegyének az erdélyi fejedelmek korában való őstermelést írja le. Az „Adatok“ alatt érdekes gazdaságtörténelmi adatokat találunk, ilyen pld. a deési nemesség és polgárság közti egyezség 1613-ban, gr. Bethlen Miklós gazdasági útastítása, II. Rákóczy György egyik ménésének összeírása stb.

— A „*Protestáns Szemle*“ második füzetében *Pokoly József* a magyar protestáns egyházak vagyoni jogi viszonyairól szól az 1790—91. XXVI. t.-cz.-ig. *Józsa Zsigmond* a héber szellem bölcséleti irányát fejtegeti (folyt.) *Farkas Lajos* folytatja azt az értekezését, melyben az énekes könyvnek zenészetű szempontból való reformját bizonyítja és érvekkel is támogatja. Dr. *Szlávik Mátyás* „A jövő vallása és annak profétái“ cz. alatt Hartmann philosophiai működését teszi bírálat tárgyává.

— Az „*1848—49. Történelmi Lapok*“ febr. 1-i száma *Bittera Béla* 1848—49-ki főhadnagyról emlékszik meg. Dr. *Éder József* figyelemre méltó apróságokat közöl a szabadságharczából. *Koós Ferencz* a kivégzett Várad József történetéhez nyújt adalékokat. A febr. 15-ki szám e lap három éves múltjával s az elért eredménnyel számol be.

— A „*Protestáns Közlöny*“-ben ismét érdekes egyháztörténeti adalékok találunk. A 6. számban dr. *Török István* a kolozsvári ev. ref. egyházköztség 1689. jul. 10-étől kezdődő jegyzőkönyveit közli és pedig az 1705. évtől kezdve, részint kivonatossan, részint a szöveg szerint.

— A „*Sárospataki Lapok*“ 6. számában *Szinnyei Gerzson* érdekes régiségre hívja fel figyelmünket. E régiség egy ezüst tálcza, melyet I. Rákóczy György Zsigmond fia megkeresztelése alkalmával 1618. aug. 22-én ajándékozott a sárospataki egyháznak. A 6. és 7. számban *Zsoldos Benő* és *Berzeviczy* vitatkoznak a felállítandó harmadik egyetem állami, avagy felekezeti jellege felett. *Zsoldos* védelmébe veszi a Debreczenben felállítani tervezett prot. egyetemet. *Berzeviczy* kifejti, hogy ő mindenféle felekezeti egyetemnek ellensége, mert állami és nemzeti érdekeket tart szemei előtt, s valamint Debreczent a reformátusok, úgy Szegedet a katolikusok nagy többsége miatt nem hiszi alkalmas helynek az egyetem céljaira.

Szaksztályi Értesítő.

Szaksztályunk febr. hó 24-én (vasárnap) d. e. 11 órakor a városháza nagytermében új ügyrendünk rendezése alapján *népszerű felolvasó ülést* tartott, melyre a terem igen szép hallgató közönséggel telt meg.

Márki Sándor alelnök megnyitó beszéde után

Bálint Gábor tartott felolvasást arról a nagyérdékű és actualis kérdésről: Minő fajúak a magyarok? Felolvasása jelen fűzetünk első cikkékként olvasható.

Dr. *Versényi* György: Medgyes Lajos életét és működését méltatta behatóan.

Végül a *titkár* új tagokul bejelentette a következőket, kik február hó folyamán jelentkeztek. *Alapító tagul*: Bojári *Vigyázó* Ferenczet 100 frttal. *Évdijs tagok*: Szerémi herczeg *Odescalchi* Arthur főrendiházi tag Szkciczon, Bars vm. (aj. titkár); *Inkey* Béla Budapesten (aj. elnök); *Szölgyémy* János, a Kalazantheum igazgatója Kolozsvárt, (aj. alelnök); *Hóry* Béla árvaszéki elnök, Kolozsvárt; *Barabás* Samu orsz. levéltári fogalmazó Budapesten (aj. titkár); *Nagy* Károly ev. ref. lelkész Nagy-Enyeden. (aj. Bodrogi János); ifj. *Gödry* Ferencz főjegyző S. Szent-Györgyön (aj. titkár); *Gál* Kelemen unit. főgymn. tanár (aj. Kanyaró F.)